ТАРТЫШУ

Дүрт пәрдәле драма

КЕШЕЛӘР:

Закир — шактый бер бай кешенең баласы. Элгәре рус мәктәбендә укучы, соңыннан партиядә эшләүче.

Шәмсетдин — Закирның атасы. Карт кына фикерле, динле агай.

Гайшә — Закирның анасы, гади татар хатыны.

Насыйр — укучы, партиядә хезмәт итүче.

Сабир — укучы, ишан угылы, партиядә хезмәт итүче.

Галим — укучы, мужик баласы, партиядә хезмәт итүче.

Шәйхи — укучы, язучы, партиядә хезмәт итүче.

Шакирә — укыганрак кыз, соңыннан Закирның хатыны, партиядә хезмәт итүче.

Бәдретдин — укучы, соңыннан чиновник.

Асрау — гади асрау.

Шәкерт — гади, ачык фикерле шәкерт.

Габдулла — яшерен типографиядә торучы.

Маржа — гади маржа.

Вакыйга Казанда.

Пәрдә күтәрелер алдыннан сәхнәдә ишетелә:

Ташлыйк, туганнар, иске тормышны,
Ул тормыштан илгә файда юк.
Булса, байлар белән тик түрәләр
Аркамызда рәхәт күрәләр.

Кирәкми, ташлыймыз иске юлны,
Кирәкми, яңа юл башлыймыз.
Яңа юл, яхшы юл, бер җәберсез,
Тигез, рәхәт тора башлыймыз.

Торыңыз, күтәрелеңез, эшче кешеләр!
Каршы тор дошманга, ач кешеләр!
Яңгыра дөньяга үч авазы,
Алга, алга, алга, алга, алга!

Байлар, җуан корсаклар, комсызлар
Тирә-яктан безне камыйлар.
Безнең арка тиремездән симереп,
Актык азыгымызны талыйлар.

Ачыгыйкмы шулар симерсен дип?
Ачыгыйкмы шулар туйсын дип?
Көн изсен, төн изсен күкрәгеңне,
Ахырдан эт итеп күмсен дип. Торыныз...

БЕРЕНЧЕ ПӘРДӘ

Шәмсетдин абзыйның өе. Кечкенә генә чарлак күренә. Кәнәфи, бер карават, бер язу өстәле, түбәнгә таба баскыч, өй түбәсенә ишек.

Закир ялгыз.

Закир (өстәл янында китаплар актарып маташа). Эш күп. Әллә никадәр язасы бар. (Китапларны караштырып.) Әллә никадәр укыйсы бар. Иртәгә словесностьтан Гогольнең әсәрләренең рус әдәбиятына тәэсире хакында сөйләргә кирәк. Әйе, Гоголь хакында! Эмм... Аның хакында шактый сөйли алам. Учитель теләгәннән артыграк та сөйли алам. Ләкин ничек булса да бик әче тел белән сөйләүдән сакланырга кирәк. Беркөн Пушкин хакында да Писаревтан да уздырдым да, учитель ачуланды. Ансы булды. Иртәгә кыска гына план язармын. (Кулына бер дәфтәрне алып.) Черчение. (Ачып-ачып карап.) Иа, яратмыйм шул фәнне! Ярар, калып торсын. Әле тагы нәрсә бар? (Дивардагы язуга карап.) Дин дәресе, әһә, дин дәресе... (Бер китапны алып читкә куеп.) Ә, «Кяфер булуның сәбәпләре». Кяфер булырга теләгән кеше моны укымаенча да кяфер булырга юл табар әле. Монда синнән башка да эш күп әле. (Тагы язуга карап.) «Гыйльме хайванат». Менә моны мин хәзерләми ярамый. (Бер китапны алып, никадәр шуны укып чыгыйм дидем. Өлгерер хәл юк. Йә ярый, дәфтәрләрдә ни бар? (Дәфтәрләрне актара башлый.) Боларны төзәтмичә ярамый икән әле. Ах, моны акка күчермичә ярамый әле. (Сәгатенә карап.) Әти мазаны китәрмәсә, шактый вакыт бар. (Утыра да язарга тотына. Бераз вакыт яза. Шул арада баскычтан йөгереп асрау менә)

Асрау. Закир абый! Абзый: кәләпүш санарга төшсен, ди. Хәзер, ди, җәме? Төш!

Закир (әйләнеп карап). Ярар, ярар, бар. Бар! Башны әйләндермә! Синнән башка да эш күп.

Асрау. Тизрәк төш! Мине икенче кат менәргә ясама! Керләр чайкарга барасым бар. Тиз төш!

Закир (урыныннан торып). Ярар, димен. Әллә саташтыңмы! Бар, төш.

Асрау. Әллә мин үзем чакыраммы? Абзый кушты.

Закир (ачуланып). Бар, димен. (Асрау мырылдап төшеп китә.)

Закир (үзе генә). Бар менә, эшлә... (Чарлак буе йөрергә тотына.) Никадәр башымны әйләндерде. Әйтерсең лә миннән башка кәләпүш санап булмый. Бер-ике йөз кәләпүш бардыр инде. Шуны иләктән чиләккә бушата-бушата эштән чыгып бетә. Бу бәла кайчан гына китәр инде. Бер иркенләп сулыш алыр идем. Бер эш эшләр хәл юк. Алай да эшләмәенчә ярамый. (Утыра, тагы язарга тотына. Бераз яза.)

Түбәннән: «Закир! Закир!» — дигән тавыш ишетелә. Закир дәшми. Тавыш якынлаша бара: «Закир! Әтиең сине көтеп тора. Нишләп торасың?» Закир тагы тора. Баскычта Закирның әнисе Гайшә күренә.

Гайшә. Әтиең сине көтеп тора, кәләпүш санарга,

Закир. Минем эшем бар, йөдәтмәңез. Әллә никадәр эшем, бер сәгать вакыт бирмисеңез. Миннән башка санап булмыймыни? Әллә кәләпүш санау бик авыр эшме? Син ник санамыйсың?

Гайшә. Мин ирләр эшен белмим. Атаң көтеп тора, төш!

Закир. Әйтәм ләсә, минем эшем күп. (Китапларны күрсәтеп.) Әнә никадәр!

Гайшә. Аны, урыс китапларын, син генә бетерә алмассың инде. Урысның ысказкасы бик күп аның!

Закир. Ул «ысказка» түгел. Ул сабак.

Гайшә. Пәриләнеп бетәсең шунда... Төш, әтиең ачуланыр. (Гайшә күздән югала.)

Закир (тагы бүлмәдә бер-ике әйләнеп). Уф! Арыдым. Бу тормыштан арыдым, тизрәк, тизрәк! Бу — тормыш түгел. Бу — коллык! Кеше әмере белән аша, эч. Кеше әмере белән кәләпүш сана. Кеше әмере белән тире сана. Булмый, булмый. Миннән булмый. Хәерле булсын, ни чикле эш! Кайчаннан бирле этләнәм, шул дәфтәр эшен дә бетерә алмадым ди.

Тагы утыра. Яза башлый. Бераз яза. Түбәннән дөбердәтә башлыйлар. Закир дәшми. Тагы катырак дөбердәтәләр. Бу һаман дәшми. Тагы дөбердәтәләр. Атасының «Закир, Закир!» дип кычкырган тавышы ишетелә.

Закир (урыннан торып, баскычка барып). Нәрсә бар?

Шәмсетдин (түбәннән). Әллә түнденме? Ник дәшмисең?

Закир. Нәрсә бар?

Шәмсетдин. Тагы «нәрсә бар»? Әйтмәделәрмени? Нәрсә бар, нәрсә бар... Кәләпүш санарга төш!

Закир. Минем эшем күп, иртәгә санармын.

Шәмсетдин. Иртәгә санарга булгач, сине бүген чакыралармыни?

Закир (үзеннән-үзе). Менә болар белән эшлә, менә болар белән укы!..

Шәмсетдин. Анда тагы нәрсә бытырдыйсың? Әллә тагы атаң менеп күтәреп төшергәнне көтәсеңме? Оятсыз...

Закир (ялгыз). Кадальш бетмәсләр кәләпүшләре белән! Йөз өсте килсеннәр! (Тагы утырып язарга тотына. Бераз яза. Тагы дөбердәтәләр. Бу илтифат итми.) Ярый, исмасам, монысы бетте. Алар белән бер дә назланып торырга ярамый. Алар кушканны бер эшли башласаң, алар басканнан баса гына баралар. (Йөренергә тотына.) Шул арада Насыйр килеп керә.

Насыйр (пальтосын салып ыргытып). Уф, арыдым. Хәзер сабактан киләм. Башым үземнеке түгел. (Кургаш койган кебек караватка ятып.) Шайтанны, тагы берсенә барасы бар. Өч тәңкәгә, өч тәңкәгә шәһәрнең бер очыннан икенче очына йөгер. Иртәгә безнең нәрсә, Закир? Бүген кулыма китап та тотканым юк.

Закир. Гоголь, аның арты хайванат.

Насыйр. Әһә... Гоголь, беләм: «Борынгы алпавытлар», «Ревизор», Чичиков. Эмм... мөмкин! Хайванатны кичкә укып була. Аннан башкасы: «Кяфер булуның сәбәпләре — тугыз әгъзада тугрылыктан чыкмак» — беләм. Син ник бик күңелсез? Нишләдең? Әтиеңнәр кәләпүш саныйлар...

Закир. Син дә шул кәләпүш белән башымны өйләндермә әле. Әтиләр әйләндергәне дә җитәр. Һич укырга вакыт юк.

Насыйр. Миңа бармы?

Закир. Син, исмасам, үз иркендә. Теләсәң укытасың, теләмәсәң — юк!

Исмасам — ичмасам.

Насыйр. Тамак. Юк, мин дә үзенә бертөсле коллыкта, син дә үзенә бертөсле. Синең белән без аның шикелле нәрсәләргә илтифат итәргә генә ярамый.

Закир. Ничек илтифат итмисен? Менә язарга утырдым, кәләпүш санарга чакыралар. Элгәре асрау менде, аннан ары әни, аннан соң әти. Ничек илтифат итмисең? Насыйр. Менә шулай тотасың да илтифат итмисең! Син, туганкаем, үзеңнең кем икәнеңне белмисең. Без хәзер укучылар гына түгел.

Без, рус шәкертләре кебек, мәктәп балалары гына да түгел, без иске гадәт, иске тормыш белән тартышучылар, иске дөнья белән сугышучылар, безнең укуымыз, безнең киләчәк хезмәткә хәзерләнүемез — һәммәсе иске тормышны ватыр өчен, бетерер өчен, без үземезнең һәрбер адымымыз, һәрбер хәрәкәтемез белән иске тормышның нигезен җимерәмез һәм эшемез белән иске кешеләрнең гадәтләрен мыскыл итәмез. Шуның өчен без тартышучылар, без сугышчылар, без яңы тормышның алдагы гаскәре. Безгә һәр минутта, һәр секундта иске тормыш белән сугышырга тугры килми хәле юк. Сугыш ни икәнен белеп, үз ихтыяры белән барган солдат мылтык-кылычтан курыкмаган кебек, без дә андый авырлыклардан курыкмаска тиеш. Мин үземнең тормышымның һәр авырлыгына иске тормышның угы дип карыйм. Шуның өчен авырлык никадәр каты булса, минем иске тормышка дошманлыгым арта бара. Мин үзем өчен, үземнең артымнан килә торган меңнәр, миллионнар — татар яшьләре өчен юлны шул авырлыклар, шул кыенлыклардан аруларга тырышам, җиңәм икән җиңәм, җиңә алмыйм икән — үләм. Ләкин җиңелмим! Дөрест, безгә хәзер бик авыр. Без хәзер казакиның төймәсе , бишмәтнең кесәсе өчен әллә никадәр гайрәт өрәм итәргә кирәк! Нишлисең! Шунсыз булмый. Тарих шул майлаган арба кебек шома гына бармый. Ул үзенең көпчәге арасына әллә никадәр кешеләрне эләктерә. Әллә никадәр кешеләрне зәгыйфь ясый, әллә никадәр кешеләрнең өстеннән таптап үтә. Безнең татар тарихының да көпчәге селкенә башлады. Анын да каткан бозлары эри башлады. Ләкин аны селкетергә, чынлап хәрәкәткә китерергә бик күп көч кирәк, бәлки без шуның янында бозны әрчи-әрчи көпчәк янына йитмәс борын ук көчемез бетеп һәлак булырмыз, бәлки көпчәкне тәгәрәтергә безнең көчемез йитмәс, бәлки без үземез тәгәрәткән көпчәкнең астында үземез калып тәләф булырмыз... Ни булса да булыр, көпчәк кузгалмый калмае. Шуның өчен синең этиләреңнең кәләпүшләре, тиреләре, минем акчасызлыклар — барысы да безнең эштә гади нәрсә, аларның барысына да күнәргә кирәк.

Шәйхетдин килеп керә. Кулында китаплары.

Шәйхетдин. Мин аз гына театрга китмәдем, бүген театрда бик һәйбәт нәрсә уйнала. Акча гына булмады, билет ала идем. (Өстәлгә барып актарынырга тотына.) Монда синең күмәчең-фәләнең юкмы? Ах хәзер чәй эчәргә! Мин хәзер әллә никадәр укыдым. Шуннан, чәй вакыты йитә дип, ашыга-ашыга килдем.

Закир. Анда этине күрдеңме? Алар анда кәләпүш саный торганнардыр.

Шәйхетдин. Анда кем дә юк.

Закир. Менә бераздан ул йә «Әмин тәзәк» укырга тотыныр, яисә чыгып китәр. Аннары чәй эчәрбез.

Шәйхетдин. Язмышка разый булмый хәл юк. Китап кибетендә әллә никадәр яңы китаплар бар, аз гына алмадым. Акчам булса яисә китаплар

янында хуҗасы булмаса, шөбһәсез, ала идем. Нәрсә сез икеңез дә кашларыңызны коеп утырасыз?

Насыйр. Мин арыдым. Менә шул урындыклардан, шул өстәлдән, шул ишектән, шул куй мае исеннән, шул тормыштан арыдым.

Шәйхетдин. Мин шул көн дә бертөсле ачлыктан арыдым. Ачлыгы ачлык, ичмасам, бүгенге ачлык белән иртәгәге ачлык башка булса, үзенә күрә төрлелек булыр иде. Иртәдән алып кичкә кадәр чәй, күмәч тугрысында уйла, имеш...

Насыйр. Ачлык бертөрле булса да — ачлык, кырык төрле булса да — ачлык.

Закир. Мин ачлыкка чыдар идем. Шул сасы тормыш эскәнҗәсеннән котылсам, ач булсам да риза булыр идем.

Шул арада Сабир килеп керә.

Сабир. Каһәр суксын, әти мөридләрен җыеп килгән. Берсе мәктәп ишеге төбендә, берсе Әхмәдиләр чатында, берсе мәйдан янында каравыллап торалар. Нишләргә кирәк?

Насыйр. Көтәр-көтәр дә китәр. Бу — Казан бу. Монда торырга акча кирәк. Сала ишаны акча чыгарырга яратмый ул. Синең фатирыңны беләләрме?

Сабир. Белмим, мин өйдә кунмыйм. Монда килмәсләрме?

Закир (караватны күрсәтеп). Килсәләр, әнә тегендә керәсең дә ятасың.

Шәйхетдин. Анардан алдап-йолдап акча алып булмыймы? Синең чәчең йитмәгән әле. Минем казакины киясең, бик яхшы булган булып барасын: «Менә шул арада ахунлыкка имтихан кылынам. Учительгә бирергә акча кирәк»,— дисең. Валлаһи, сала мулласы ышана.

Сабир. Юк, булмый. Ул инде андый сабакларны укыды. Мин аңардан ахунлыкка түгел, казыйлыкка имтихан кылынам дип акча алдым инде.

Шәйхетдин. Ах, аяныч! Хәзер без харчевникка барып аш ашар идек.

Насыйр. Моның бөтен уе — ашау.

Шул арада түбәннән дөбердәтәләр: «Закир, Закир! Намазга төш, Закир!» — дигән тавыш ишетелә.

Насыйр. Менә таптылар эш! Мин үзем бунда укыйм диген.

Түбәннән тагы дөбердәтәләр.

Закир. Нәрсә?

Түбәннән тавыш: «Намазга төш! Әтиең көтеп тора».

Закир. Ярар, ярар. Укысын. Әле намазның вакыты чыкмый.

Шәйхетдин. Мин ач булсам ач. Ләкин мине беркем дә команда белән йөртә алмый.

Дөбердәтәләр, тагы: «Закир, намазга!» — дигән тавыш.

Насыйр. Төш, күңеле булсын!

Закир. Юк, булмый. Бәлки, шулай команда белән булмаса, үзем дә укыр идем. Шул команда, шул полицейски форма шулкадәр туйдырды... Әйтеп бетерер хәл юк.

Түбәннән дөбердәтәләр. Шәмсетдин тавышы: «Закир, намазга!»

Сабир. Монда менә, каһәр суксын! (Закир янына барып.) Бар, төш. (Түбәннән дөбердәтәләр.)

Шәйхетдин. Тагы низаг кына чыга. Бар, төш, зинһар, төш. Әллә биш минут басып тору бик авыр эшме? Юкса әтиең менеп мәҗлеснең кәефен йибәрәчәк.

Насыйр. Төш.

Тагы дөбердәтәләр. Насыйр, Шәйхетдин Закирны төртеп төшереп йибәрәләр. Тавыш басыла.

Шәйхетдин. Вөҗданыңа хилаф эш кылу бик авыр. Сабир. Мондый кечкенә эшләрдә генә зарар юк.

Хатты мөстәкыйм белән хәрәкәт итү мөмкин түгел. Хосусән, безнең тормышта. Хәзер шул намаз өчен Закирның атасы шәм яндырып сугыш ача бит... Әйдә, күңеле булсын! Укы!

Насыйр. Алай булгач, ник атаңнан качып йөрисен?

Сабир. Минем эшем бөтенләй башка. Ул мине бөтенләй алып китеп җәһәннәмдә дүнектермәкче була. Бер-ике намаз укырга гына булса, мин качып та йөрмәс идем.

Шәйхетдин. Бүген гәзитә укыдыңызмы?

Сабир. Мин укыдым. Бернәрсә юк, Петербургта бал булган. Төрек пашасы белән тансавайт иткәннәр. Әллә нинди генерал үлгән.

Шәйхетдин. Татар галәменнән?

Сабир. Татар галәменнән: Тәтеш өязеннән бер мулла мәктәптән мөгаллимне куган. Мужиклар мулланы куганнар. Томскида кызлар мәктәбе

ачмакчы булалар. Оренбургта җәмгыяте хәйрия ачарга йөриләр. Касыймда кызлар имтиханы булган...

Насыйр. Шул гынамы?

Шәйхетдин. Йитәр. Татар бик кызу кузгалмый.

Шул арада түбәндә аяк тавышы ишетелә.

Сабир. Атасы менә. Каһәр икән! Кайда качыйм? Шәйхетдин. Карават асты минеке!

Баскыч дөберди башлый. Шәйхетдин карават астына керә. Сабир ишектән өй түбәсенә чыга. Насыйр көтеп алып, укыган булып утыра. Шәмсетдин, аның артыннан Закир менә.

Шәмсетдин. Әссәламе галәйкем! Исәнме, мулла Насыйр! Мин сине намазга чакырырга да онытканмын.

Насыйр. Мин укыган идем.

Шәмсетдин. Укыган булсаң ярый. Намаз укыгач, күңел тынычланып китә. Кайвакытта тимер юлда намаз укып булмый. Урыс тимер юлында намаз уку бик мәшәкать бит. Мине йокы алмый.

Насыйр. Әйе, гадәтләнелгән шул.

Шәмсетдин. Юк, гадәт кенә түгел. Аллаһе Тәгалә күңелгә салган. Менә Закирга әйтәм, намазыңны укыгач теләгәнчә кылын, дим. Ахры баланы-чаганы үзеңә догачы булсын дип укытасың. Шуның өчен без картларның намаз укытырга теләвен дә гаепләргә ярамый. Соң, этиеңнәрдән хат аламсың?

Насыйр. Алам.

Шәмсетдин. Сон, мулла ясарга теләмиләрме? Тамга җыймыйлармы?

Насыйр. Юк, андый яңы хәбәрләр юк әле.

Шәмсетдин. Синең этиең Сәлах хәзрәттә укыганмы?

Насыйр. Юк, безнең эти Кышкар шәкерте.

Шәмсетдин. Мөназарәгә остадыр алай булса, соң, бик мөназарә кылышасызмы?

Насыйр. Кылышамыз.

Шәмсетдин. Син, мулла Насыйр, үзен нинди һәйбәт егет. Мөселманча гыйлемең бар, русча да беләсең. Өстене-башыны гына мөселманча йөртмисең. Менә нәрсәгә бу кыска казаки?

Насыйр. Безнең яшьлек инде.

Шәмсетдин. Шулай шул. Менә безнең Закир яшьлек дигәч тартышырга тотына.

Шул арада карават астында Шәйхетдин кулын бутый.

Шәмсетдин. Сез укый иденезме? Укыңыз, укы! Угылым, кунакны чәй эчер. (Тора башлый.) Хушыңыз әле, мулла Насыйр!

Насыйр. Хуш, Шәмсетдин абзый.

Шәмсетдин төшеп китә. Карават астыннан Шәйхетдин чыга. Тузанга буялган.

Шәйхетдин. Уф! Пешеп беттем, бусы тагын аның белән фәлсәфә сата. Йөткерәсе килә, арка кычый, көчкә чыдадым.

Шул арада Сабир чормадан чыга.

Сабир. Ыж-ыж! Туңдым. Уф, туңдым! (Калтырый.) Валлаһи, тагы әзрәк торса, катып үлә идем. (Кесәсеннән бер сумса чыгара.) Туңсам туңдым!.. (Ашарга тотына.) Каты, теш үтми.

Шәйхетдин. Валлаһи, белмәдем, сиңа карават астын биргән булыр идем. Тагы менсә генә ярар иде. Чормага качар идем.

Сабир. Инде анда бернәрсә калмады. Бер пешмәгән каз гына бар, кимереп карадым — чи!

Шәйхетдин. Закир, нишләп торасың? Ул бит: «Кунакны чәй эчер»,— диде, тизрәк!

Закир. Хәзер мендерәләр, әнә килә.

Шул арада самавыр күтәреп асрау менә.

Асрау (Шәйхетдингә). Кара, бу әрәмтамак тагы бунда икән әле. Менә мин абзыйга әйтим әле.

Шәйхетдин. Шаштыңмы әллә син, Әсма! Без бит синең белән бик дуст. Син менә бунда ашарга күбрәк меңгер. Анда паштет-фәлән юкмы? Сумсадыр-фәләндер... Бәлеш тә ярый, суык булса да ярый, гаепләмибез.

Асрау. Тагы как-төш кирәк түгелме!

Шәйхетдин. Бал булмаса да ярый. Варенье генә мендер.

Асрау (төшә башлый). Менә каткан икмәк мендерермен. Монда сез әрәмтамакларны туйдыра алмассың! (Асрау югала.)

Закир (Шәйхетдингә). Ничек иренмисең?

Насыйр. Эше шул...

Сабир. Ул кызлар белән сөйләргә өйрәнеп беткән.

Шәйхетдин. Тормыш бу, тормыш бу, туганнар, өйрәнерсең!

Шул арада асрау чынаяклар күтәреп менә. Тәрилкәләрне куйганчы, Шәех, Сабир, Насыйр паштетны ашап бетерәләр.

Асрау. Бирәннәр икән! Закир абыйга калдырмадылар да.

Шәйхетдин. Мин әйттем ич сиңа, күбрәк мендер дип. Менә үзеңә генә хезмәт күп була. Мендерми хәлең юк. Мин сиңа, Әсма, әле бәйрәмгә бүләк алыйм дип торам. Син нәрсә яратасың? Ислемаймы, сабынмы?

Асрау. Хәерче! Бүләк дигән була бит... Акчаң булса әле, күмәч алып ашар идең!..

Сабир. Мин сөйләсәм дә ярый, исмаса, Әсма, ә? Минем акчам бар.

Асрау. Барыңыз бер —бетле иңде.

Шәйхетдин (асрауның аркасыннан кагып). Ул синең бүләгеңә исе китми. Менә үзем алам.

Асрау. Мин, бик уйнасаң, авызыңа да сугармын. Бунсын да ашап бетерсәңез, валлаһи, менгермәм. (Төшеп китә.)

Шәйхетдин чәй ясап эчә башлый, барысы да чәй ясыйлар да эчәләр. Шул арада Галим килеп керә.

Галим. Бәхетле авыз. Мактап йөрим икән... (Сабирга.) Синең этиең үзенең дружинасы белән сине каравыллый. Миңа чынаяк кая?

Шәйхетдин. Соңга калмаслар...

Закир. Хәзер асрау менә.

Галим. Мин шатлык белән килдем, иртәгә бәйрәм. Шунда әллә бәраәт, әллә гашура!..

Насыйр. Ә «Кяфер булуның сәбәпләре» тагы калды.

Закир. Бәйрәм! Мин туйганчы йоклыйм.

Шәйхетдин. Мин бүген туйганча ашыйм.

Шул арада асрау бик күп күмәч күтәреп менә.

Галим. Әсма, миңа стакан юк ич! Без бит синең белән якташ. Быел таш кабак җыенына кайтамсың?

Әсма. Бетмәс бунда сезнең бирәннәрегез... Барыңыз берьюлы килсәңез ни була? Тагын берсе юк әле. Туйсаңыз, туеңыз. Шуннан артык күмәч юк.

Шәйхетдин. Май менгерәм дигән идең, кайда? Үзен мине бүләк бирми дип ачуланасың, үзең сүзеңне тутырмыйсың!

Асрау. Мин сиңа кайчан май мендерәм дидем?

Шәйхетдин. Бая.

Сабир. Дөрест, Әсма, әйттең!

Галим. Мин дә ишеттем.

Асрау. Менә инде, күземә карап ялганлыйлар. Монысы мондук юк иде. Абызтай күрмәсә, мендерермен. Якташ хакына гына. (Төшеп китә.)

Галим (кесәсеннән тәмәке чыгарып). Тышка чыгар хәлем юк. Атаң менсә менәр. (Тарта башлый.)

Насыйр. Мичкә тарт!

Сабир. Берне бир!

Насыйр. Төтен тутырасыз. Картны мендерерсез...

Асрау (ике стакан, май күтәреп менә. Тәмәкене күреп.) Монысы ярамый. Хәзер абызтай менә. Тышка чыгып тарт.

Галим (чәй ясап). Актыгы.

Асрау. Караңыз, үзеңезгә авыр булыр. (Төшеп китә.)

Шәйхетдин. Чын да, мичкә тартыңыз! Сезнең өчен тагы карават астына керер хәлем юк.

Сабир. Карават астына үзем керермен. (Чәй эчәләр.)

Шәйхетдин. Мин ашамыйча калырмынмыни?

Галим. Үзем сыйлармын, минем акча күп! (Кесәсен шалтырата.)

Насыйр. Ялганлый, төймә генә.

Галим. Акча. Ышанмыйсыз? (Кесәсеннән бер уч көмеш акча чыгарып өстәлгә сала.)

Шәйхетдин. Акча, акча! Мин акча йөзе күрмәгәнгә бит ел була! Хәзер харчевняга ашарга барабыз, ярыймы, Галим?

Галим. Ярый, ярый. Монда ашап бетер әле.

Сабир. Кайдан алдың?

Галим. Толыпны ломбардка кунакка йибәрдем — сигез тәңкә. Фатир өчен өч тәңкә бирдем. Чәй, шикәр алдым. Әле калганын да кая илтеп бетерер хәл юк.

Насыйр. Мина тетрадьлар кирәк.

Закир. Театрга барырга кирәк.

Шәйхетдин. Миңа бер түгәрәк зур күмәч алырга кирәк.

Галим. Мин хәзер харчевняга барып чәй эчик, дим.

Шәйхетдин. Ашап.

Насыйр. Риза.

Шул арада дөбердәтәләр. «Закир! Закир!» — дигән тавыш ишетелә. Бердән тыналар. Шәйхетдин караваты янына бара. Галим папиросын кесәсенә тыга. Тагы дөбердәтәләр. Закир төшә. Баскычта: «Ник тәмәке тартасыз! Бөтен өй төтен тулды»,— дигән тавыш ишетелә.Мыгырдыйлар. Монда бер сүз дәшми торалар. Закир менә.

Насыйр. Әйттем бит, тартырга ярамый, дип. Болар кеше сүзенә карамыйлар.

Закир. Бетмәс аларның... Йөз өсте белән китсеннәр! Шәйхетдин. Әтиең менмәсен. Закир. Юк.

Шул арада Бәдретдин килеп керә.

Бәдретдин. Болар берни булмаган кебек чәй эчеп яталар.

Һәммәсе беравыздан. Ни бар, ни бар?

Бәдретдин. Сипагинны үтергәннәр.

Бары да катып калып:

Насыйр. Сипагинны үтергәннәр? Министр внутренних дел Сипагинны үтергәннәр?

Бәдретдин. Әйе, министр внутренних дел Сипагинны үтергәннәр.

Һәммәсе дә бердән йөрергә тотыналар.

Насыйр. Сипагинны үтергәннәр, әйе, без монда каһәр суккан ачлык белән, каһәр суккан тормыш белән тартышырга кирәк!

Шәйхетдин. Без монда кәләпүш өчен, төймә өчен әллә никадәр гайрәт сарыф кылырга кирәк...

Насыйр. Әйе, Сипагинны үтергәннәр, революционерлар Сипагинны үтергәннәр. Әйе, иптәшләр, һәммә йирдә тартышу, һәммә йирдә сугышу... Без шулкадәр үземезнең вак тартышуымызга батканмыз, без шулкадәр

үземезнең татар тормышы белән изелгәнмез, бүтән нәрсә хакында уйларга да вакытымыз калмаган. Мин моңарчага кадәр, татарны тәрәкъкый иттерү дип әллә никадәр сөйләсәм дә, шуның өчен үземне корбан кылырга риза булсам да, бу минутка кадәр татарның алга китүе Русиянең алга китүе белән, Русиянен идарәсенең яхшыруы белән бергә үскән, бергә береккән икәнлеген хәтеремә китермәгәнмен. Әйе, иптәшләр, безнең эшемез рус халкының эше белән бергә бәйләнгән, рус халкы тәрәкъкый итмәгәндә без тәрәкъкый итә алмыйбыз. Русиянең идарәсе үзгәрмәгәндә без бер эш эшли алмыймыз.

Шәйхетдин. Кая ул революционерлар? Ник алар безгә килмиләр? Ник алар безгә юл күрсәтмиләр? Ник алар безгә юлбашчы булмыйлар?

Закир. Вакыт, иптәшләр, вакыт, бу сасы куй маеннан аерылырга, күземезне зуррак ачарга, киләчәкне ачыграк күрергә вакыт! Без моңынча анда бер җәмгыяте хәйрия ачылуына, монда бер мәктәп салынуына әллә нинди бер зур эш дип карый идек. Ул хата. Нигез черек булганда ул мәктәптән генә, ул җәмгыяте хәйриядән генә берни чыкмый... Безгә нигезне тазартырга кирәк.

Насыйр. Әнә ул революционерлар нигезне тазартырга тели.

Шәйхетдин. Мин дә телим.

Сабир. Мин дә телим.

Насыйр. Без барымыз да телимез.

Шәйхетдин. Кайдан тотынырга, кайдан якты эзләргә, туганнар?

Бәдретдин. Безнең, туганнар, барымызда бер кимчелек бар. Безнең күземез күрми. Без барымыз да тугры юлны эзлимез. Без барымыз да халыкка хезмәт итмәкче буламыз. Ләкин халык юлын таба алмыйбыз.

Сабир. Без укырга кирәк.

Насыйр. Әйе, без укырга кирәк. Без ул юлны табарга кирәк. Без күз алдымыздагы караңгылыкны бетерергә кирәк. Без шул караңгылык белән тартышырга кирәк. Шул караңгылыкны саклаучылар белән тартышырга кирәк.

Закир. Без үземезнең гайрәтемез белән хәзер татар тормышының начарлыкларын белдек. Аның нигезенең череклеген аңладык. Без татар революциясе аша үттек. Без Русия революциясенә хәзерләнергә кирәк.

Шәйхетдин. Татар тормышының эче кайнаган кебек, бөтен Русиянең дә эче кайный. Бөтен халык бу авырлыкка чыдый алмаенча ыңгыраша. Бөтен халык, үзен ничек коткарырга белмәенчә, ком сахрасында сусызлыктан үлә торган кеше кебек тыпырчына. Без, татарның алдагы егетләре, без, татарның

алдан баручылары, күз алдымыздагы бу төтенне бетерергә кирәк. Без үземез чынлап аңларга кирәк, үземез аңлаганны аңламаганнарга аңлатырга кирәк.

Насыйр. Бездә гайрәт бар! Бездә ышаныч бар, бездә яшьлек бар, без аларны табарга тиеш. Без тугры юлны табарга тиеш. Без табамыз! Без табамыз!

Бары (беравыздан). Табамыз!.. (Һәммәсе бергә.)

Җитәр инде, күрдек күп хурлыклар

Бар да иске тормыш шомлыгы;

Тарлыкта, коллыкта күп яшәдек,

Бар да залим патша шомлыгы.

Нигә соң без болай тик ятамыз?

Бүлмәдән чыгалар. Шәмсетдин күренә.

Нигә соң бер казык какмыймыз? Патшасын, төрмәсен һәм җасусын, Шул казыкка бәйләп атмыймыз...

Шәмсетдин өсткә менә дә, яшьләрнең бу хәлләренә аптырап, баскычта катып карап кала. Гайшә гаепле кыяфәттә аның артында еглап тора.

Пәрдә төшә.

ИКЕНЧЕ ПӘРДӘ

Шәмсетдин абзыйның өе; зур гына бер бүлмә, яхшы гына җыештырылган. Закир киенгән көенчә килеп керә. Киемнәрен төрлесен төрле йиргә салып ыргыта да йөрергә тотына.

Закир. Тагы берни булмады. Нишләргә кирәк? һәммәсе миңа каршы килә. Попечительгә бардым. «Не могу»,— ди. Ректорына бардым. Анысы: «Не могу»,— ди. «Тыңларга гына рөхсәт биреңез»,— дидем. «Не могу!» — ди. Тыңларга рөхсәт булса, правасы өчен бер дә исем китми иде. Анысы өчен дә казенный урында хезмәт итәргә, ди. Мин кайдан казенный урын табыйм? Университетка керер өчен полициягә хезмәткә,кериммени? Гаҗәп! Кеше укырга тели, белергә тели, хезмәт итәргә тели, аның юлын әллә нинди йиде катлы киртәләр белән киртәлиләр.

Элгәре, рус галәменә үземезнең татар дөньясын чагыштырып, читтән генә караганда рус галәме җәннәт кебек күренә иде. Әдәбият дисәң, бөтен дөньясы китап белән тулган. Мәктәп дисәң, бөтен урамнары укучы егетләр, кызлар белән тулган. Музыка дисәң, гакылдан шашарлык итеп тәрәккый иткән. Бөтен шәһәрләре әллә ничә төрле фәнни җәмгыятьләр белән тулган. Ул вакытта мин шул рус галәменә идеал иттереп карый идем. Черегән татар тормышын рус әдәбияты, рус музыкасы, рус мәктәпләре белән яңартып,

җанландырып була дип уйлый идем. Ул вакытта мин шат идем. Ул вакытта мин мәсгуд идем. Ул вакытта мин хатты мөстәкыйм белән үземнең идеалыма хәрәкәт итә идем. Ул галәмгә якынлашкан саен минем шатлыгым арта иде. Тизрәк, тизрәк шул мәсгуд галәмгә үземнең татарларымны кертү планын кора идем. Үземнең планнарым белән шатлана идем. Менә шул ерактан мәсгуд күренә торган рус дөньясына кердем. Аның мәктәбенә карадым. Котым очты. Ул мәктәп түгел икән, ул полицейский правления икән! Үземә-үзем ышанмый башладым.

Әдәбиятына тотындым. Мина ерактан гына чәчәк аткан гөл бакчасы кебек күренгән әдәбиятын, янына килгәч, кипкән, кысылган, изелгән кышкы күл кебек рухсыз, җансыз таптым, минем идеалым йимерелде. Мин рус галәме дә изелгәнен, рус галәме дә татар галәме кебек көчкә-көчкә генә сулыш алганын күрдем.

Әйе, рус галәме дә изелә. Әйе, рус галәменә дә әллә ни йитми, чат саен икешәр городовой булса да, бөтен урамнары полиция, солдат белән тулса да, рус тормышының да әллә ние йитмәгән, әллә кай йире тулмаган. Уйладым, уйладым — таптым.

Ул тулмаган нәрсә — Ирек икән.

Рус әдәбияты ирексезлектән җансыз кебек күренә икән, рус мәктәбе ирексезлектән, корыдагы балык кебек, үләр-үлмәс тыпырчына икән!..

Безнең дә әдәбиятымыз, мәктәпләремез, җәмгыятьләремез шул ирексезлектән алга китә алмый икән. Һәрнәрсәнең нигезе ирек икән. Һәр начарлыкның бар сәбәбе ирексезлек икән!

Шул арада Шәмсетдин килеп керә. Ул урындыкка утыра. Закир йөри. Бераз дәшми торалар.

Шәмсетдин. Әллә: «Әти, исәнме?» — дисәң ярамыймы? Ай бала, бала!

Закир. Мин синең исәнлегеңне беләм, белмәсәм иде, тагы бер хәл иде. Нәрсәгә кирәкмәгәнгә авыз арытып сөйләп торырга кирәк!

Шәмсетдин. Әйе, сез яшьләр шулай инде. Без картларның, шул, шундый сүз белән дә күңеле була. Җә, утыр. Минем синең белән сөйләшәсем бар. (Закир утыра.) Әле Печән базарында булдым. Харчевняга кереп утырдык, һәммә кеше сине сораша: «Эшкә тотынамы инде?» — ди. Ни әйтергә дә белмәдем. Син нишлисең соң инде? Мин ни дип җавап бирим инде?

Закир. Аларның миндә ни эше бар? Теләсәм нишләрмен.

Шәмсетдин. Юк, алай түгел. Безнең халык кешене тикшерергә ярата. Кешедән үрнәк алырга ярата. Сине хәзер дүрт күз белән: «Ни булыр икән!» — дип көтеп торалар. Әгәр син үрнәк алырлык булсаң, бары да укытырга

тора. Менә кешегә үрнәк булырга тырышырга кирәк. Мин дә карт, минем дә тынычлык белән гыйбадәт кылып торасым килә. Үзеңә дә, эш булгач, тыныч булыр.

Закир. Мин эшсез түгел, минем эшем бар. Мин укыйм.

Шәмсетдин (көлеп). Эһе, эһе... Уку эш түгел ул, мин дә укыйм. Аның белән генә тамак туйдырыр хәл юк.

Закир. Мин эш итеп укыйм. Укудан эш чыгарырга дип укыйм.

Шәмсетдин. Кем булмакчы буласың? Адвокат булырга яхшы булыр иде. Безнең мөселман арасында эш күп. Күп акча эшләп булыр иде. Ләкин бик озак укырга кирәк. Дуктыр булырга тагы шулай. 15 тәңкәлек писер булу, яисә харчевнядан харчевняга кереп прашения язып йөрүдә бер дә хикмәт юк!

Закир. Син һәрнәрсәгә акча аша карыйсың?

Шәмсетдин. Шунсыз булмый. Дөнья шулай төзелгән! Син ни чикле белсәң дә, акчаң булмаса, син кеше түгел.

Закир. Минемчә, синең никадәр акчаң булса да, белемең булмаса, син кеше түгел.

Шәмсетдин. Син яшь әле, дөнья күрмәгән. Ярар, синеңчә дә булсын. Белеме дә булса, акчасы да — тагы да яхшы. Шулай бит?

Закир. Белмим.

Шәмсетдин. Менә шуның өчен сиңа хәзер эшкә тотынырга кирәк. Әлхәмдүлиллаһ, шактый сумамыз бар. Әгәр эшне белеп йөртсәң, син яшь кеше, бер-ике елда икеләтә арттырырсың! Мин дә әле, «карт» дигәч тә, мич башына менеп ятмыйм. Әле Печән базарында Әхмә-диләрнең кибетләре бушый икән. Шуны сөйләдем. Урыны бик яхшы. Читек, кәвеш, кәләпүш, калфак белән бик яхшы эш итеп була. Эшне үзең теләгәнчә йөртерсең!

Закир. Юк, миңа кибет кирәкми. Миннән башка да сатучы бетмәгәндер әле.

Шәмсетдин. Бетүен бетмәгән дә, алар бит синең өчен сату итми. Ашарга да кирәк бит, ярый ла әле сине карт атаң ашатып тора... Мин гомергә тора алмам. Өйләнерсең, балаң-чагаң булыр...

Закир (торып йөрергә тотына. Ачуланган тавыш белән). Мин синнән ашарга сорамыйм. Аның белән мактанма!

Шәмсетдин. Мин «сорыйсың» димим. Сорамасаң да, менә 26 га яшен йитте. Әле атаң өстеннән ашап торасың. Синең яшьтәшләрең дөбердәтеп сату итәләр. Сумма арттыралар. Син ни эшлисең?

Закир. Мин укыйм. Мин синнән ашарга сорамыйм. Мин бүген чыгып китәргә риза. Мин шулай торуыма риза булсаң торам, булмаса — чыгып китәм. Мин Печән базарына чыгып сату итә алмыйм.

Шәмсетдин. Син алай дулама әле, чынлап уйла. Беркем дә сине «чыгып кит!» дигәне юк. Баладан малны кызганмыйсын. Әле син үзеңнең балаң юкка белмисең. Син мине дә уйла. Мин ничек кеше күзенә күреним? «Угылың ни эшли?» дигәнгә ни җавап бирим?

Закир. Сиңа җавап табар өчен мин Печән базарына чыгып сату итә башлыйм диме! Юк, булмый миннән! Мин үз юлымнан кайтмыйм.

Шул арада Гайшә килеп керә. Ул көлеп кенә урындыкка утыра.

Гайшә. Нишлисез?

Шәмсетдин. Менә угылың белән кычкырышып утырамыз. Теге кибет тугрысында.

Гайшә. Хәйрия абыстай бар. Шаһиләрдән Закирга җаучы булып килгән.

Шәмсетдин. Бик рәхмәт безне кешегә санап йөрүләренә! Бу малайга кыз әрәм итәрлек түгел шул!

Закир. Мин сездән кыз сораганым юк.

Гайшә. Син сорамасаң да, без синең өчен кайгыртырга кирәк. Без синең атаң белән анаң. Угыл, кызның кияү, кыз сораганын көтеп тормыйлар...

Шәмсетдин. Ни әйттең соң?

Гайшә. «Рәхмәт, киңәш итеп карашыйк әле»,— дидем. Кызлары бик һәйбәт, күзе-башы сәламәт. Әгъзасы камил. Анасыннан калган йорты кыз исемендә, ди. Банкада акчасы да бар, ди. (Закир ачуланып-ачуланып йөри.)

Шәмсетдин. Мин моңарга кеше баласын әрәм итәргә күңелем риза булмый, бу — җәмәгать тәрбия кылырлык кеше түгел.

Закир. Сездән кем кыз сораганы бар? Мин җәмәгать тәрбия кылырлыкмы, түгелме, анда кемнең эше бар?

Шәмсетдин. Бик кызуланма! Без синең өчен тырышып йөрсәк, сиңа зararга йөрмимез. Сиңа кибет ачарга теләү сиңа зарар итүмени? Сине бай кызга өйләндерергә теләү сиңа зарар итүмени?

Закир. Әйе, мина зарар итү. Мине үземнең теләгән юлымнан аеру.

Гайшә. Әле бик сикермә... Әллә син җаучы килгәч тә хәзер үк бирәләр дип белдеңме? Шулай күп җенләнеп торсаң, кыз да таба алмассың! Әле без атаң белән исемең-атың чыкмас борын өйләндереп калдырыйк димез...

Закир. Мин сездән өйләндерергә сорамыйм. Кирәк булса, үзем дә табармын.

Гайшә. Син үзен табарсың? Кайдан табарсың? Урамнан алып керерсеңме?

Закир. Теләсәм, урамнан алып керермен, анысы сезнең эшеңез түгел!

Шәмсетдин. Юк, анысы безнең эшемез. Юк, без урамнан алып керергә рөхсәт бирмәбез.

Закир. Миңа сезнең рөхсәтеңез кирәк түгел. Мин үземә үзем хуҗа.

Гайшә. Юк, кирәкми. Әле дә син ни теләдең, шуны эшләп тордык. Монысында ирек бирмәмез. (Шәмсетдингә карап) Нәрсә аның белән сөйләп торырга! Тотарга да үзара эшне бетерергә!

Закир. Карап караңыз! Мин сез өйләндерергә теләгән кешегә өйләнмим!

Гайшә. Син теләгәнгә без риза булмыйбыз!

Закир. Ярар, булмаңыз, сездән ризалык сораган кеше юк!

Шәмсетдин. Нәрсә шул юньсез белән сөйләп торырга... Дүнексен!

Гайшә. Ул миңа бала шул!

Шәмсетдин. Ул сине ана итәме соң? Итмәгәч, ни дип аның артыннан йөрергә? (Чыгып китә. Бераз тик торалар.)

Гайшә. Син саташма, Закир, атаңның юкка ачуын китерәсен. Өйләнмәсәң, өйләнмим диген. Ник ул кадәр каты сөйләргә кирәк! Шаһиләр кызын яратмасаң, Әхмәтҗаннар кызы бар, аңардан да чибәр.

Закир. Минем башта өйләнү мәсьәләсе түгел әле. Андыймсың шуны? Ник юкка эчне пошырып йөрисез?

Гайшә. Соң кайчанга өйләнерсең? Минем дә килен күрәсем килә...

Закир. Кайчанга теләрмен, шунда әйтермен. Хәзергә туйдым.

Ишектә Сабир белен Шәйхетдин күренә. Гайшә качып чыгып китә.

Шәйхетдин. Нәрсә син читлектәге җәнлек кебек кылынып торасын?

Закир. Аз гына җаным чыкмады. Элгәре әти килде дә кибет ачу тугрысында сөйләргә тотынды. Улсы гына йитмәгән, әни өйләндерү тугрысында сөйләндерергә тотынды. Көчкә чыдадым.

Сабир. Мин учитель таптым, дүшәнбедән укырга тотынам.

Закир. Латин бикләргә көчең йитәме?

Сабир. Йитә.

Закир. Акча кайдан аласың?

Сабир. Кайдан табылса, шуннан. Безнең иптәшкә алай бик тирәннән уйларга ярамый...

Закир. Синең гайрәтен күп, миннән булмый.

Шәйхетдин. Минем китап цензордан кайтты. Каһәр суккан, китапны эштән чыгарып бетергән. Бастырырлык та түгел.

Закир. Бик бозганмыни?

Шәйхетдин. Әйтәм ләсә, китап төсе калдырмаган. Алты ай тотты да, аннан соң эштән чыгарып кайтара, ничек итеп чыдап торырга кирәк! Ничек итеп кулыңа каләм алып язарга кирәк!

Сабир. Бер эш эшләр хәл юк.

Шәйхетдин. Юк, бар. Һәр золымның чиге бар, һәр кабахәтлекнең җәзасы бар. Син этләнеп мәшәкатьләнеп яз, имеш, ул кызыл кара алсын да сызсын да бетерсен, имеш. Мин аны аның өчен язганмыни?

Закир. Әйе, авыр. Белергә теләсәң, укырга юл юк. Белдерергә теләсәң, белдерергә юл юк. һәммә йирдә киртә, һәммә йирдә городовой.

Шул арада Галим килеп керә.

Галим (кулындагы китапларны ыргытып бәреп). Каһәр суксын! Эштән чыгып беттем. Бер ай йөрдем. Бүген генә «Отказ» кәгазенә кул куйдырдылар. Кәгазендә: «Политический благонадежныйлыгы мәгълүм булмаганга күрә рөхсәт бирелми»,— дигән...

Шәйхетдин. Нәрсә хакында сөйләмәкче булган идең?

Галим. Франция мәктәпләре хакында фәлән китап, фәлән китап буенча дип күрсәтеп бирдем. Юк, рөхсәт юк, ди. Ахырдан үзем тагы губернатор канцеляриясенә бардым. Аңда: «Русча булса, тагы мәктәпләр хакында булмаса, бәлки бирер идек»,— диләр. Соң: «Нинди мәсьәлә хакында булса бирер идеңез?» — дип сорадым. Чиновник: «Кәҗә асрау хакында, кәҗәнең файдалылыгы хакында, кәбестә үстерү тугрысында булса, бирер идек. Мәктәпнең сәяси мәсьәләгә катышы бар»,— ди. Шулкадәр ачуым килде. Авызын сугып ярырлык булдым!

Шәйхетдин. Мөбарәк булсын! Мин бүген цензурадан китабымны алдым. Син әле бер генә ай йөрдең. Мин элгәре никадәр мәшәкатьләнеп яздым. Ахырдан алты ай көттем. Бернигә ярарлык түгел...

Закир. Мин дә үземнең шатлыгымны әйтмәгән икәнмен әле! Миңа да попечитель дә, ректор да отказать итте. «Казенный урында хезмәт итәргә кирәк»,— ди.

Сабир. Барынызга да бер-берегезне котлашырга ярый.

Шул арада Насыйр белән Шакирә килеп керәләр. Егетләр барысы да рәтләбрәк утыралар, Шакирә барысы белән дә күрешә.

Насыйр. Иптәшләр, мин шатлык белән килдем. Шакирә туташ менә уйнарга риза булды, тагы бер-ике кыз табылыр, ди.

Шакирә. Әйе, табылыр төсле күренә. Кызлар арасында риза булучылар күп тә, аталары йибәрми: «Театрда уйнарга Аллаһем сакласын!» — диләр.

Насыйр. Нәрсәне уйныймыз?

Шакирә. Мин сез әйткән китапларны барысын укып чыктым. Театрга ярарлыгы бик аз. Русчаларның тәрҗемәсе бик начар. «Кызганыч бала»ны уйнарга кирәк. Хатын-кыз роле дә күп түгел.

Шәйхетдин. Минемчә дә шуннан мәслихәте булмас. «Өч хатын»га хатын-кыз йиткереп булмас.

Шакирә. «Өч хатын»га яхшы хатыннар кирәк. Бездән булмас.

Насыйр. Егетләр, нишлибез?

Сабир. Әйдә, шул «Кызганыч»ны уйныймыз.

Закир. Шул ярый.

Шакирә. Кайда уйныймыз?

Насыйр. Урын бар, Яңы клубта зал бирәләр. Ремесленный собраниядә дә бирәләр. Аннан эш калмый.

Шакирә. Рөхсәт бирделәрме соң?

Насыйр. Рөхсәт бирәләр. Вәгъдә кылганнар иде. Аның артыннан Бәдретдин йөри. Бүген аны повестка белән губернатор канцеляриясенә чакырдылар. Шул рөхсәт язуын алып төшәргә булырга кирәк. Озакламаенча килеп йитәр. Извозчик белән кил, дидем.

Шакирә. Алай булгач, хәзер рольләрне бүләргә кирәк. Фатихны кем ала?

Шәйхетдин. Мин алам.

Шакирә. Сез Фатих түгел. Сезгә ул роль килми.

Галим. Мин атасы булам.

Шакирә. Сезне белмим. Минемчә, сезнең ролеңез түгел ул. Закир әфәнде аны булдырыр иде.

Закир. Мин булдырырлык булсам, алам.

Шакирә. Сез булдырырсыз. Доктор кем була?

Шәйхетдин. Мин.

Шакирә. Насыйр әфәнде кем?

Насыйр. Мин — суфлер.

Шакирә. Хатын-кыз рольләрен без үзара бүлешермез. Ләкин безгә тагы җыелмаенча ярамый әле. Репетиция кайчан башлыймыз?

Насыйр. Тизрәк кирәк. Руза гаетенә куярга кирәк.

Шакирә. Айдан артык әле. Өлгереп була. Репетиция бездә ясап була.

Шул арада кызарынып-бүртенеп Бәдретдин килеп керә.

Бәдретдин (Шакирә белән генә күрешеп). Харап булдык. Рөхсәт бирмиләр.

Бары да (сикереп торып). Рөхсәт бирмиләр?

Бәдретдин. Бирмиләр. Рөхсәт бирмәүне игълан кылырга чакырганнар.

Насыйр. Ни дип бирми?

Бәдретдин. Элгәре бер сүз дә әйтмәде. Тугрыдан-тугры: «Рөхсәт юк!» — кына ди. Ахырдан сөйли-сөйли: «Элгәре,— ди,— ул китаплар русчага тәрҗемә кылынырга кирәк. Аннан соң цензурага бирергә кирәк. Ул рөхсәт бирсә, бәлки без бирермез»,— ди. Кыскасы гына, очы-кырые чыкканчы, башындагы чәчләрең агарыр.

Шәйхетдин. Мөбарәк булсын театр! Без үземез тиле. Моныңчага кадәр Русиядә эшләргә мөмкин түгеллекне белмәгән идекмени? (Шакирәгә.) Бу «шатлык» хәбәр, Шакирә туташ, безгә бүген беренче түгел. Минем китабым алты ай торып цензурадан кайтты. (Кесәсеннән чыгарып ыргыта.) Мәңез, караңыз, бастырырлыкмы-түгелме?

Шакирә карый башлый. Барысы да аның янына җыелалар. Бәдретдин тәмәке тарта.

Шакирә. Бик бетергән!

Шәйхетдин. Менә шуның өчен язып йөрергә ярыймы инде, уйлап караңыз!

Галим. Беттеме? Бетсә, минем шатлыгымны да ишетеңез, Шакирә туташ! Франция мәктәпләре хакында халык җыеп укырга рөхсәт сорап бер ай йөрдем. Полиция белән губернатор вәгъдә кылдылар. Бүген отказать иттеләр.

Закир. Миңа да университеттан колак кактырдылар.

Шакирә. Чын, бу көн сезнең барыңызга да бәхетсез көн икән.

Галим. Мин әйтмәдем әле. Минем бер дуст студентым бар иде. Аңардан андый-мондый язулар алгалый идем. Бүген төнлә белән үзен арестовать иткәннәр дә фатиры янына каравыл куйганнар. Мин бүген барсам: городовой тора. Шикләндем, кача башладым. Ул минем артымнан свисток бирә башлады. Кешеләр йөгерә башладылар. Күрше йортка кереп кенә котылдым.

Насыйр. Русиядә эшләргә мөмкин түгеллеккә яңа дәлил. Бу идарә булганда эшләп тә булмый, бу идарә булганда язып та булмый. Сөйләп тә булмый, театр да ясап булмый.

Закир. Мин дә шул фикергә килдем. Ирек булмаганда берни эшләп булмый.

Шәйхетдин. Без эшлимез дигән булып үземезне-үземез алдап йөрмәскә кирәк...

Насыйр. Хәзер без лыгырдап йөрүне ташлап, партияләр белән чынлап танышып, алар белән бергә хезмәт итәргә кирәк.

Шәйхетдин. Яисә үземезгә бер татар җәмгыяте корырга кирәк.

Закир. Ни булса да булсын, бүгеннән башлап шул юлда эшли башларга кирәк. Төрмәдән куркып торып булмый. Безнең шикелле кешеләр яталар ич, без генә кем булган!

Сабир. Минем бер студентым бар, аның шундый китаплары бар, шуны чакырыйк.

Насыйр. Вакыт, вакыт. Югалган өметләр туйдырды. Чын эш кирәк.

Шул арада Шәмсетдин килеп керә.

Шәмсетдин. Бу нинди собрания? Әле миңа мохтаҗ түгел дигән идең, әле этләреңне җыеп килгәнсең! (Шакирәне күреп.) Бу нинди кыз? Урамнан алып кердеңмени?! (Һәммәсе торалар.)

Закир. Авызыңны үлчәп кенә ач. Миңа теләсәң ни әйтергә ярагач, бөтен кешегә шулай ярый дип белдеңме?

Шәмсетдин. Дуңгыз! Эт көтүе кебек кешеләр җыю йитмәгән, инде кызлар алып керә башлаган!

Насыйр. Син ни сөйлисен, Шәмсетдин абзый? Бу кызның кем икәнен беләмсең?

Шәмсетдин. Кем булсын, шунда бер эттер...

Шакирә (Закирга). Ник минем өчен ул кадәр тавыш чыгарасыз? Мин хәзер чыгам да китәм.

Насыйр (Закирга). Закир! Син бу тиле карттан бик күп күтәрдең, әллә никадәр мыскыл күрдең, барысына да чыдадың, ләкин бунысы чыдарлык түгел. Вакыт, сиңа да вакыт!

Шәмсетдин. Әллә ялыналармы? Йөз өсте белән кит!

Закир. Китәм, китәм. Бу мыскылга чыдар хәлем юк.

Шакирә. Минем өчен ул кадәр зур эш чыгармаңыз...

Шәйхетдин. Чуан моңынча да тулган иде, хәзер тишелде генә, Шакирә туташ!

Шәмсетдин (Закирга). Сал пальтоны!

Насыйр. Сал! Мә минем пальтоны, мин пальтосыз китәм...

Закир, пальтоны салып, Насыйр пальтосын кия. Шул арада Гайшә килеп керә. Ул хәзер качмый.

Гайшә (Закирга). Кая барасың?

Закир. Китәм, бу хурлыкка чыдар хәлем юк, китәм...

Гайшә (Закирны тотып). Кая китәсен, Закир, нишлисең? Кал, бәбкәм, кал! (Закир тартылып китә башлый, Гайшә Закирның чабуына тотынып.) Ничек кеше күзенә күренермез? Китмә, Закир, китмә!

Насыйр. Йитәр! Бик күп уйнадыңыз!..

Барысы да чыгып китәләр, Гайшә җыларга тотына, Шәмсетдин катып кала. Бераздан соң Гайшә кычкырып җылый. Шәмсетдин:

«Закир, Закир!» — дип кычкыра.

Пәрдә төшә.

ӨЧЕНЧЕ ПӘРДӘ

Ике елдан соң. Уртача гына бүлмә. Ятак, урындыклар, өстәл, китаплар, гәзитәләр. Бүлмә — Насыйр бүлмәсе. Тәмәке төтене белән тулган. Насыйр, Сабир, Шәйхетдин, Галим, Шакирә — һәммәсе дә утырганнар.

Насыйр (Шакирәгә). Закир киләме?

Шакирә. Белмим, киләм, диде. Ләкин килә алыр микән? Бик авыру.

Галим. Йөткерүе бер дә йомшармыймы?

Шакирә. Беркөн азрак йомшарган иде, мунчадан кайтканда тагы суык тидерде. Тагы артты. Аннары үзе дә бер дә сакланмый, көне-төне китап өстендә.

Шәйхетдин. Бераз хәл җыярга кирәк иде.

Шакирә. Әллә нишләр хәл юк, мин дә шулай дим дә, ул сүзне тыңламый шул. «Үләргә булгач, барыбер үләргә»,— ди.

Сабир. Тәрбия яхшы булганда чахотка белән бик озак та яшиләр.

Шакирә. Ул: «Исән кешеләргә зарар итеп, микроб таратып торганчы, тизрәк үлеп, якыннарыңны мәшәкатьтән коткару артык»,— ди. «Корыган агач, никадәр кисмәенчә тотсаң да, яңадан яфрак ярмый, бәлки, таза агачларны гына корыта»,— ди.

Насыйр. Әйе, авыр. Үлемгә хөкем кылынган итеп хис кылу бик авыр. Аны алай булса көтмибез?

Шакирә. Юк, көтмибез, монда бит безнекеләрдән Сабир бар, мин бар.

Насыйр. Бәдри киләме? Кем күрде?

Шәйхетдин. Юк, килми. Ул: «Теләсәнез нишләңез!» — ди.

Насыйр. Алай булса, башлыймыз. Менә, иптәшләр, эш нидә: барымызга да мәгълүм, хәзер безнең татар җәмгыяте эш эшли алмый. Чөнки замана безнең җәмгыятьтән узып китте. Без булдырырга теләгән нәрсәләрнең кайсылары бик кечкенә булып калды, кайсылары булды. Тагы, шуның өстенә, җәмгыятемезнең әгъзалары җәмгыятьнең программасы белән генә канәгатьләнә алмадылар. Кайсылары аларга кушылды. Кайсылары кадетларга китте. Шуның өчен без, хәзер бу мәҗлестә шул җәмгыятьнең идарәсе җыелганга, җәмгыятьне бетерү-бетермәү хакында, әгәр бетерелсә, җәмгыятьнең акчасын кайда итү хакында сөйләшергә һәм дә бер карарга килергә тиеш. Шул хакта сөйләргә теләгән кеше сүз алыңыз!

Шәйхетдин. Мин.

Сабир. Аннан ары мин.

Насыйр. Ярый. Нәүбәт Шәйхигә.

Шәйхетдин. Минемчә, артык сөйләп торырлык эш юк. Монда безнең арада низаг та булмас. Мин үземезнең эсерларның карарын сөйләмәкче булам. Без җәмгыятьне бетерергә һәм дә җәмгыятьнең калган акчасына кечкенә генә булса да бер көтепханә ачарга карар бирдек. Җәмгыятьнең

пичәте, язулары хакында — аларны ышанычлы бер йирдә саклап, югалтмаска карар бирдек. Чөнки, шөбһәсез, бервакытны алар барысы да тарих ноктаи нәзарыннан бик әһәмиятле нәрсә булачаклар. Мин беттем.

Сабир. Хәзер миңамы?

Насыйр. Әйе.

Сабир. Без дә шул карарга килгән идек. Минем арттыра торган сүзем шул гына: көтепханә өчен китап алырга эсерлардан берәр кеше сайлансын, аннары көтепханәнең китаплары партия әгъзасы булмаган кешеләргә дә бирелсен. Мин беттем.

Галим. Мин.

Насыйр. Сөйлә!

Галим. Безнең җәмгыять күп эш эшләдеме, аз эшләдеме, халык арасында исеме бар, күп йирләрдә җәмгыятьнең шөгьбәләрен хәзерләшүчеләр бар, шуның өчен, халыкны чынлап җәмгыятьнең ябылуы белән таныштырыр өчен, ябылуның сәбәпләрен ачык бәян кылып игълан таратырга кирәк. Ул эшне озакка калдырмаенча, бүген үк шуңарга бер комиссия сайларга кирәк. Мин беттем.

Сабир. Мин.

Насыйр. Сөйлә!

Сабир. Мин Галимнең фикеренә кушылам. Әлбәттә, шундый бер игълан таратмаенча ярамый. Ләкин комиссиянең әгъзалары ике партиядән дә тигез булырга кирәк.

Насыйр. Аның өчен низаг чыкмас.

Сабир. Алай түгел. Без бунда икәү генә. Сез өчәү. Тавыш белән сайлаганда, комиссия әгъзаларын барысын да сез үз араңыздан сайлау ихтималыңыз бар.

Насыйр. Юктан куркасын! Без — эсерлар, андый иттифакый күплектән генә файдаланырга яратмыйбыз. Без сез түгел.

Шакирә. Эсерлар шулай итәләрмени?

Галим. Әйе, бәхетсезлеккә каршы, итәләр.

Шакирә. Кая шулай иттеләр?

Галим. Алафузов заводында эшләүчеңез ни сөйләде? Эсерлар хакында ни диде? Без аны кеше дип санасак, иптәшләр хөкеменә чакыра идек.

Сабир. Чакыру кирәк иде. Сезнең Шәйхиләр эсерлар хакында мәдрәсәдә ни сөйләде?

Галим. Шәйхи үзе монда, үзеннән сора!

Шәйхи. Мин нәрсә сөйләдем, мин ни сөйләгән булсам — туларның барысына да җавап бирергә хәзер.

Сабир. Авыл халкына елларның каравы хакында ни әйттең?

Шәйхи. Социал-демократлар эшченең файдасын күзәтәләр. Алар авыл халкын эшчедән бөтенләй аера. Икесе ике сыйныфтан, ди. Алар авыл халкының файдасын күзәтми, дидем.

Сабир. Бу ялган түгелме? Бу ифтира түгелме? Без бөтен йирне конфисковать итүне признать итәмез. Авыл халкына йир өчен тартышуында ярдәм итмибезме?

Шәйхи. Конфисковать ителгән йирне кайда итәсез? Сезнең анарга бер сүзеңез дә юк. Аның өчен монда кычкырышырга да ярамый. Социал-демократ — мин хәйсиһи социал-демократ авыл халкын йирле итәр өчен тартышмый, ул эшчеләр партиясе. Эшчеләргә авыл халкының йирле булуы файдалы булса, йирле ясарга тырыша, йирсез булуы файдалы күренсә, йирсез ясарга тырыша. Без, эсерлар, эшче белән үз көче берлән иген игә торган авыл халкын аермыймыз. Аның файдасын, эшче файдасыннан аермыймыз. Шуның өчен үземезнен флагымызга «Җир, ирек!» дип язамыз.

Насыйр. Сез бөтенләй шәкерт моназәрәсенә кереп киттеңез.

Шакирә. Минемчә дә шулай. Бөтен Русиядә икегә аерылган партияләрне сез кычкырышып кына берләштерә алмассыз инде.

Сабир. Мин шул комиссиядә ике партиядән дә тигез булсын, дим.

Насыйр. Без риза.

Шул арада Закир килеп керә. Насыйр, Шәйхи, Галим белән күрешә. Урындыкка утыра да бик озак йөткерә. Һәммәсе аңарга карап торалар. Шакирә барып, башын тота. Бераздан соң Закир йөткерүдән туктый. Ләкин сөйләгәндә һаман йөткерә.

Насыйр. Монда, Закир, без сине көтмәдек. Җәмгыятьне ябуга, аның калган акчасына көтепханә ачарга, китаплар алырга ике кешедән...

Сабир. Эсердан — бер, эсердан — бер...

Насыйр. Дөрест. Комиссия ясарга, игъланны язып таратыр өчен эсерлардан бер, эсерлардан бер кешедән мөрәккәб комиссия ясарга карар бирдек. Син ни әйтәсең?

Закир. Мин сезнең карарыңызга кушылам.

Насыйр. Алай булгач, хәзер шул комиссияләрне сайларга кирәк. Әүвәл китап комиссиясе. Без үз тарафымыздан Шәйхине сайлыймыз.

Закир. Без Сабирны.

Сабир. Мин Шәйхи белән бер комиссиядә эшли алмыйм. Ул артык революционер. Ул үзенең китапларын алдырырга тырышыр. Китап магазинында сугышыйкмыни?

Насыйр. Син дә артык демократ. Безнеңчә, безнең тарафтан Шәйхидән мәслихәт кеше юк. Без, Сабир эшли алмый дип, Шәйхине сайламый калдырмыйммыз. Сез, теләсәңез, бүтәнне сайлаңыз.

Закир. Миннән булмый. Син бул, Сабир.

Шакирә. Мин сезнең кылынышыгызга исем китә! Бер ике-өч ай элек бер савыттан ашаган кешеләр, бер партиядә хезмәт иткән кешеләр берсе сул, берсе уң булган да, бергә комиссиядә хезмәт итә алмыйлар, имеш.

Сабир. Ярар, алай булса.

Шәйхетдин (көлеп). Сугышырга булса — магазинда түгел, йә элек сугышырга, йә соңыннан. Миңа кеше бар йирдә сугышу файдалы түгел. Мин нелегальный.

Сабир. Ярар, ярар, элек сугышып барырмыз.

Насыйр. Редакционный комиссиягә. Безнең тараф мине сайлый. Сез кемне?

Сабир. Әлбәттә, Закирны.

Закир. Ярый.

Насыйр. Алай булса, мин хәзер мәҗлесне ябам.

Сабир (Шәйхи янына килеп). Акчаны кайчанга аламыз? Әй, председатель! Акчаны кемнән аламыз?

Насыйр. Элгәре казначейдан икәү барыңыз да алыңыз. Карарны аңар сөйләңез. Бәдретдин белән ул барысына да риза.

Сабир. Ярый. (Шул арада Насыйр Закир янына барып утыра. Закир, Шакирә, Насыйр акрын гына әллә ни сөйлиләр. Сабир Шәйхигә.) Соң, без кайчан җыеламыз? Без элгәре нинди китаплар алу турысында уйлашырга кирәк?

Шәйхетдин. Тукта, хәзер әйтәм. (Уйлап торып.) Бүген... Бүген кичкә эш бар. Иртәгә... Эмм... Иртә белән тегендә, көндез — анда, кич белән сигезгә кадәр — теге эш. (Сабирга.) Иртәгә сигездән соң.

Сабир. Ярый.

Шәйхетдин. Кайда җыеламыз? Минем фатир андый түгел.

Сабир. Миңа кил. Беләмсең?

Шәйхетдин. Юк.

Сабир. Собачий переулокта, уң яктан өченче йорт. Капкасына калуш сурәте ясап куйганнар. Эчтәге йортта, түбән ишектә «квартирант» дип кенә сора.

Шәйхетдин. Ярый.

Сабир күрешеп чыга. Шәйхи утыра.

Насыйр (Закирга). Без кайчанга җыеламыз?

Закир. Минем бүген дә вакытым бар.

Насыйр. Минем — юк. Иртәгә сәгать дүртләрдә, ярыймы?

Закир. Ярый, миңа җыеламыз.

Насыйр. Ярый. Соң нишләп торасыз, Закир? Әтиеңнәргә барамсың?

Закир. Баргалыйм, алай да сирәк.

Насыйр. Финансыңыз ничек?

Шакирә. Торамыз әле. Ломбард исән булсын.

Закир. Син ничек?

Галим белән Шәйхи үзара сөйләшәләр. Кәгазьләр белән маташалар.

Насыйр. Этләнәмез. Эш бик күп, бик арытты. Революция бетсә, быел кымызга барам.

Закир. Әйе, сез эшне бик күп куйдыгыз. Гәзитә, китап бастыру, организация...

Галим. Безнең әле син белмәгән нәрсә дә бар. (Кесәсеннән чыгарып, татарча типографиядә басылган прокламацияне күрсәтә.)

Закир (кулына алып). Зур эш.

Шакирә. Кая әле (карыйлар).

Закир. Куя аддыңыз? Браво! Бик күп эшлисез. Мин сезне көнлим. (Үзе йөткерергә тотына.)

Шакирә (әйләндереп-әйләндереп карый да, Галимгә). Мин моны алыймы?

Галим. Алыңыз! (Шакирә бөтәрләп ридикюленә тыга.)

Шул арада дөбердәп, Сабир килеп керә.

Сабир (Закирга). Синдә тентү! Шакирә. Кем әйтте?

Сабир. Үзем күрдем. Бөтен тирә-якны сырып алганнар.

Барысы да сикереп торалар.

Закир. Нәрсә бар иде?

Шакирә. Рәтләп белмим!

Закир. Теге, кичәге прокламацияләр бармы?

Шакирә. Аларны мин илттем. Язу өстәлеңдә ниләр бардыр?..

Закир. Бер дә белмим. Алырга килгәннәр инде...

Насыйр. Анысында сүз дә юк!

Сабир. Нишлимез? Болай катып торып булмый.

Насыйр. Берни дә эшләмисез. Син китәсен үзегезнекеләргә, тентү икәнлекне белдерәсең.

Закир. Әйе, әйе, бүген 2 сәгатьтә миңа Иван килермен дигән иде. Барып әйт. Харап булыр.

Шәйхетдин. Хәзер Закирга үз киемен үзгәртергә кирәк. Аннары мыегын алырга кирәк. Оста йөрегәндә бер ел йөреп була.

Закир. Әйе, бар, Сабир, син туларны эшлә. Тукта, тагы барасы йир юкмы? Тагы үзең беләсең.

Сабир. Мин сине кайдан табармын?

Закир. Шакирә әйтер.

Гали. Шакирә ничек? Бәлки аны да алырга тели торганнардыр?

Шакирә. Юк. Татарка белән нишләсеннәр.

Шәйхетдин. Алай кылынырга ярамый. Полиция ул мәсьәләдә интернационал... Элгәре сезгә дә фатирга кайтмаска кирәк.

Закир (Сабырга). Алай булса, мин Ольгада булырмын.

Сабир. Ярый. (Чыгып китә.)

Галим. Хәзер, Закир, синең мыегыңны алырга кирәк. Ала беләмсең?

Закир. Юк.

Галим. Менә бритва. Утыр, булмаса, үзем алам.

Закир. Тукта. (Шакирәгә.) Шакирә, син китәмсең?

Шакирә. Мин сине мыексыз күрәсем килә.

Шәйхетдин. Тукта, тукта! Закир, синең анда карточкаң калдымы?

Закир. Белмим.

Шакирә. Бар. Минем сандыкта.

Шәйхетдин. Мыек беләнме, түгелме?

Шакирә. Мыек белән.

Шәйхетдин. Мыексызы бер дә юкмы?

Шакирә. Юк.

Шәйхетдин (Галимгә). Алай булса, әйдә ал!

Закир утыра, Галим кайчы белән элгәре мыегын кырка, аннан ары алырга тотына.

Закир. Мыек кызганыч!

Шәйхетдин. Иске идарә рухына мыекны гына кызганырга ярамый.

Галим. Бритвасы да рәтләп үтми, шайтанны!

Закир. Әй... әй! Авырттырасың!

Галим. Авыртмас!

Закир. Чыдар хәл юк! Әллә бөтен тиресе белән аласыңмы? Исмасам, үткәр бритваңны!

Галим (бритваны кулына тарта башлый. Аннары биленнән ремень ала да аңарга тарта. Шакирәгә). Менә нәрсә, Шакирә, әнә самавырда йылы су бардыр, шуңардан әнә теге стаканга су ал әле. Аннан соң мич янында сабын бардыр. Шуны китер.

Шакирә барысын да эшли. Шәйхетдин книгә укый. Насыйр бер язу төзәтә. Закир утырып тора. Галим пәке кайрый.

Галим (пәкене саченә каптырып карап). Булды. (Закирга.) Кая әле, авызыңны йом. Хәзер сабынны хутка йибәрәмез. (Закирның мыегын

сабынларга тотына. Закир йөткерә. Бераздан соң мыекны алырга тотына. Закирга.) Авыртмыймы?

Закир. Исмасам, сорама, язмышка риза инде!

Шәйхетдин. Онытмаска яхшы булыр...

Закир. Бу онытырлык ясамый.

Галим. Фәлсәфәне соңыннан сатарсың, тик тор! (Ала. Бераздан.) Менә бетте. (Кулындагы сөлге белән Закирның сабыннарын сөртә. Закир тора. Һәммәсе көләргә тотыналар. Закир көзгегә карый.)

Шәйхетдин. Бөтенләй башка кеше!

Шакирә. Бөтенләй үзгәрде.

Насыйр. Хәзер Габдулла бутышникның күзенә керергә ярый!

Шакирә. Мин киттем.

Закир. Бераздан Ольгага бар. Артыңнан «шигыйб»ны алып барма!

Шакирә. Ярар.

Насыйр (Закирга). Менә хәзер киен. Шулар арасыннан нәрсә ярый, шуны ал!

Барысы да торалар. Закир киенергә тотына. Бер пальто кия, ярамый, бик озын. Икенчесен кия. Монысы ярый.

Закир. Бүрекне дә үзгәртергә кирәк. (Закир тагы берсен кия, ярамый. Тагы кия, ярый.)

Галим. Башлык?

Шәйхетдин. Башлык бер яктан файдалы, бер яктан зарарлы. Алай да ал әле, син башлыксыз йөри идең бит!

Закир. Башлыксыз. (Башлык бәйли.)

Насыйр. Тәмам булды.

Шәйхетдин. Менә хәзер сине яңа тормыш белән котларга ярый. Нелегальный тору хәзер легальныйдан йиңел. Урамда йөргәндә артыңа карама! Татар харчевнясына кермә! Городовойдан качма, мөмкин кадәр аның белән сөйләшергә тырыш! Трамвайга утырма! Фатирыңны айдан айга, алыштыр! Фальшивка белән торма. Чын паспорт тап! Йөз ел яшәрсең!

Закир. Хушыңыз.

Насыйр. Кунарга-фәләнгә Бәдретдин дә ярый.

Закир. Аның котын очырып маташырга! Табылыр әле!

Шәйхетдин. Шуны катнаштырмаңыз, тик үз кадетлары белән маташсын.

Закир чыгып китә.

Насыйр. Әйе, менә Закир да нелегальный!

Шәйхетдин. Нелегальный гына булса ярар иде дә... Аның бөтенләй эше башка!

Галим. Әйе, ул хәзер тәмам үлек. Күзенә карадыңызмы?

Насыйр. Әйе, тартышу юлында үлүче бер генә түгел. Ул әүвәле булмаган шикелле, ахыры да булмас әле.

Галим. Анысы шулай. Ләкин үзенә килгәч бик авыр. Мин Закирны ничек тә үлек итеп уйлый алмыйм.

Шәйхетдин. Ул бу нелегальный тормышка чыдый алмаячак, тизме-озакмы, үләчәк. Шуның өчен бүгеннән үк аны үлгән дип карарга кирәк.

Насыйр. Әйе.

Галим. Кем белгән! Бәлки без аңардан да элек үләрмез.

Шәйхетдин. Белмәссең!

Насыйр. Бүген үлмәгән әле. Үлмәгән кешенең әллә никадәр вазыйфасы бар. Безнең татар интеллигентының Вазыйфасы тагы күп. Кайда ни эш бар, шуны карарга кирәк! Закир үлсә, үлгәч тә кайгыртырмыз. Әле ул үлмәгән, нелегальный гына.

Галим. Безгә дә бик йибәрелеп йөрергә ярамый. Бу фатирны чистартырга кирәк.

Шәйхетдин. Миңа барырга вакыт йитә. Миңа бу яңалардан унлабын биреңез әле. (Галим кәрзинкәдән алып санап бирә. Шәйхи юуларны күлмәге астына тияргә тотына. Ул, яхшылап тияп, поясын бәйли.) Кая, миңа вагунга акча бармы? Насыйр. Миндә бар. (Кесәсеннән алып бер тәнкә бирә.) Шәйхи. Алай булса, мин киттем. (Чыгып китә.) Галим. Теге прокламацияне басып алырга кирәк. Масса чоландамы?

Насыйр. Чоланда, икесен дә алып кер! Тиз генә басып алырмыз.

Галим чыга.

Насыйр (үзе генә). Фатирны тизрәк җыештырмаенча ярамый. Әле дә бу фатир бик озак түзде.

Галим бер кулына буш калай форма, икенче кулына масса күгәреп керә.

Галим. Каһәр икән! Чоланның ишеген ачык калдырганнар. Берсен эт ашаган.

Насыйр. Самодержавиянең эте дә безгә зарар итә.

Галим массаны идәнгә куя да чүпрәк белән сөртергә тотына. Насыйр кәгазь күтәреп килә. Галим, кәгазь ябыштырып, массаны корылата. Шуннан кәрзинәдән оригиналны алып, массага ябыштыра. Үзләре кәгазь кисәргә тотыналар. Шактый гына озак кәгазь кисәләр.

Насыйр. Өлгергән дәдер.

Галим. Бераз торсын әле. (Тагы бераз торалар. Галим каерып карап.) Өлгерде. (Акыртын гына ала, Насыйр кәгазьне алып бирә. Галим басарга тотына. Берсен ала да бик җентекләп карарга тотына.) Әһе, ярый. Менә монда гына тоныграк төшкән, баса төшәргә кирәк.

Басарга тотыналар. Галим баса, Насыйр җыя бара, береаздан бөтен бүлмә кәгазь берлә тула. Насыйр өлгеләрне җыеп алып пичәт басарга тотына. Соң бер егет килеп керә.

Егет (Габдулла). Кигердем. Өлгесе — сигез йөз. Яңасы — мең. (Пальтосын салып, Насыйрга). Арттан каешны чиш! (Насыйр чишә. Әүвәл төймәләрен чишә башлый, күлмәге астыннан әллә никадәр кәгазь төшә.) Монысы — өлгесе, минем катаны тарт. (Насыйр катасын тарта башлый. Катаны кага. Эченнән әллә никадәр басылган кәгазь чыга. Икенчесен тарта. Анысын да шулай итә. Бөтен өй кәгазь берлә тула. Шул арада Галим дә басып бетерә.)

Габдулла. Тагы ни бар?

Насыйр. Боларны тагы өчәр мен хәзерләргә кирәк. Аннары менә яңы прокламация, авыл халкына. (Өстәлен ачып алып бирә) Үзеңез ничек торасыз?

Габдулла. Яхшы.

Насыйр. Андый-мондый нәрсә юкмы?

Габдулла. Юк әле. Безгә акча кирәк булыр. Фатирга биш сум бирергә, ашарга кирәк.

Насыйр. Әһе, әһе. Хәзер монда акча күп түгел. Бераздан акча була. Алай да мин сиңа менә сигез сум бирим әле.

Габдулла. Ярый, алай булса, мин китәм.

Насыйр. Хуш. Сакланып йөреңез!

Габдулла югала. Насыйр җыештырырга тотына. Шул арада бер марҗа килеп керә, икесе белән дә күрешә.

Марҗа. Миңа татар литературасы кирәк.

Галим. Хәзер. Күпме?

Маржа. Белмим. Өч кеше авылга китә.

Насыйр. Өчәр йөз. (Галим алып бирә.)

Маржа (барысын да алып, борылып, корсетына тияргә тотына.) Бүген Верага барырга ярамый. Анарда обыск.

Насыйр. Үзе беләме?

Маржа. Белә. Аннан ары кичә урамда Максимны тотып алганнар.

Галим. Максимны? Әйбер тапмаганнармы?

Маржа. Бүген невестасы полициягә барды. Берни дә юк, ди. (Үзе борылып.) Хәзер беленмиме?

Насыйр. Беленми.

Маржа. Тагы бүген сәгать 8 дә Петрга берегез барсын, диделәр. Хушыгыз. Мин киттем. (Маржа югала.)

Галим. Бүген авылга китә торган шәкертләр бар иде. Ник килми торганнардыр?

Насыйр. Килерләр әле.

Галим. Мин шуларны, йөзләп булыр, куйдым. Мин киткәч килсәләр, бирерсең. Кеше саен йөздән артык бирмә. Менә болары мәдрәсәләргә.

Шул арада бер малай килеп керә, кулында бик күп кәгазьләр,

хатлар, гәзитәләр.

Малай. Почта килде. Хатыгыз бик күп.

Галим. Повестка бармы?

Малай. 12 тәңкә бар.

Галим. Бер генәме?

Малай. Юк, түгел. Өч тәңкәлек бар, бер сум илле тин, тагы шундыйлар. Тагы аннан — типографиядән килделәр. Баш мәкалә кирәк, ди. Фельетон буламы, ди.

Насыйр. Әһә, алай икән. Хәзер. (Өстәлдән кәгазьләр актарырга тотына.) Менә баш мәкалә. Фельетон Шәйхидә иде, ул калдырмадымыни?

Малай. Бар. Алай булса, шуларны илтеп бирик.

Насыйр. Бирегез.

Малай. Анда тагы бер эшче килде. Бүген сәгать 7 дә элгәреге урынга барсын, диде.

Насыйр. Ярый.

Малай. Аннары анда, бер мулламы шунда, Галим абзыйны сорый. Без «юк» дидек. Ул «бар» ди.

Галим. Ни төсле?

Малай. Сарырак кына, яшь кенә.

Галим. Килсә, әйтеңез, мин бер сәгатьтән булам. Көтеп торсын.

Малай. Тагы анда авыл кешеләре бар. Гәзитәләр, китаплар сорыйлар. Әнә теге шәкерт китерде үзләрен.

Галим. Кайсы шәкерт? Озынмы?

Малай. Ак бүрекле.

Галим. Әһә, биреңез! Алай булса, менә боларны да биреңез. (Алып прокламацияләр бирә. Малай, бүреген алып, бүрек астына тыга.)

Насыйр. Тагын ни бар?

Малай. Бер урыс килеп, Шәйхи абзыйны сорады. Күзлек кигән, шадра гына. «Юк» дидек.

Насыйр. Шпиондыр, каһәр. «Юк» диеңез.

Галим. Теге татар шпион һаман каравыллыймы?

Малай. Бүген ул юк. Бүген әллә нинди ике урыс йөри.

Насыйр. Беттеме?

Малай. Тагы типографиядән килделәр. Китаплар басарга кәгазь кирәк, ди.

Галим. Ярый. Тагы килсәләр, үзем барам дип әйтте, диң. Беттеме?

Малай. Бетте.

Насыйр. Ярый алай булса, бар. (Малай югала.)

Галим. Ул китаплар өчен кәгазьгә синдә акча бармы?

Насыйр. Юк, бар акча өч тәңкәме, дүрт тәнкәме калды.

Галим. Кайдан аламыз соң? Акча кирәк бит!

Насыйр. Җыярга тырышырга кирәк. Мин бүген бер-ике кешегә барып карыйм әле. Кәгазьгә күпме кирәк?

Галим. Утыз тәңкәләр кирәк.

Насыйр. Урысларда юк микән? Бүген Петрга син барамсың? Ул вакытта минем «түгәрәк» бар.

Галим. Ярый.

Насыйр. Шунда сөйләп кара. Бәлки аларда акча бардыр. Булмаса, мин ничек тә иртәгә, татар арасыннан теләнергә кирәк. Ләкин бик туйдырды. Татар арасында акча җыю бик авыр.

Шул арада бер шәкерт килеп керә.

Шәкерт. Исәннәрмесез?

Галим. Аллага шөкер.

Шәкерт. Безнең мәдрәсәдә тагы бер «түгәрәк» булды. Мәдрәсәдә җыеламыз, диләр. Баручы булыр микән?

Насыйр. Булыр, булыр! Үзем барам. Ниндиләр?

Шәкерт. Барысы аңлы егетләр. Авылда хезмәт итә алырлыклар.

Насыйр. Кайчанга башлыйлар?

Шәкерт. Алар бәйрәмгә кадәр «түгәрәк»не үтәргә телиләр. Шуның өчен тизрәк кирәк иде.

Насыйр. Кайвакыт вакытлары бар?

Шәкерт. Кич белән сигездән соң.

Насыйр. Дүшәмбе көн кил! (Хатирә дәфтәренә алып яза.)

Галим. Менә сезнең мәдрәсәгә, ал!

Шәкерт. Мин хәзер «Күл буе»на барам. Аларныкын да алмыйммы?

Галим бирә. Шәкерт кесәләренә тияргә тотына.

Насыйр (шәкерткә). Сәгать ничә? Шәкерт. Сәгать өч.

Насыйр. Миңа бик вакыт икән. Син нишлисең, Галим?

Галим. Миңа да моннан кузгалырга вакыт. Ашыйсы килә. Ашап, түгәрәккә китәргә кирәк тә, менә шәкертләр килмәде.

Шәкерт. Кемнәргә? «Мөхәммәди»ләргәме?

Галим. Монда барысына да бар.

Шәкерт. Бир, барысын да үзем таратам.

Галим. Менә рәхмәт! (Насыйрга.) Алай булгач, мине көт. Хәзер бергә чыгамыз. (Шәкерткә тияргә тотына. Тияп бетерә. Насыйр киенә. Галим шәкерткә.) Мине сорасалар, иртәгә үзем барам. Тизрәк авылга йибәрсеннәр. Бер-ике көннән яңасы була дип әйтте, диң.

Шәкерт. Хушыңыз.

Насыйр. Дүшәмбе көн?

Шәкерт. Дүшәмбе көн. (Чыга.)

Галим (ишекне бикләп, паузадан соң, киенә башлап). Эш беттеме соң?

Насыйр. Төрмәгә кергәч, бетәр! Әйдә тизрәк, мин соңга калам. Хәзер «түгәрәк»кә, аннары редакциягә, аннары тагы «түгәрәк»... Көн дә шулай үтә, төн дә шулай... Төрмәгә чикле.

Галим. Әйе, безгә хәл җыю төрмәдә генә. Насыйр. Кабердә дә. Галим (киенә-киенә).

Әйе, безгә тынычлык тик бер кабердә, Монда көн дә бурыч хәзерлә... Патша җуан байларның атасы. Аңа тагын каныңны әзерлә.

(Чыгарга дип җыенып торганда, полиция ишек кага. Галим ишеккә барып бераз тыңлап торгач, яшен суккан шикелле, җитез бер хәрәкәт ясап.) Тегеләр!.. Насыйр.Ә?!

Тәрәзәдән качкан вакытта полиция килеп керә. Полицейскийлар куып тәрәзәдән чыгалар. Пристав белән берничә городовой бүлмәдә калып, кәгазьләрне тикшерә-җыештыра башлыйлар.

Пәрдә төшә.

ДҮРТЕНЧЕ ПӘРДӘ

Бер елдан соң. Җәй көне. Кич, сәгать 11 ләр. Шәйхи бүлмәсе. Кечкенә генә бүлмә. Китаплар, төрдек-төрдек иске гәзитәләр. Бүлмә начар гына мебельле. Шәйхи гәзитә укып утыра.

Шәйхи. Һәммәсе бетте, һәммәсе! Бер ел эчендә никадәр үзгәрү, бер ел эчендә никадәр артка китү! Кайда карасаң, анда катылык. Гәзитәләр тагы баллар хакында, генералларның чин алулары хакында яза башлады... Тагы 902 нче ел кайтты, әдәбият тагы кысылды, тагы изелде... Җәмгыятьләр тагы юк хөкеменә китерелде. Кайда карасаң анда тентү, кайда карасаң, анда арестлар, кайда карасаң да, анда суд, төрмә, ссылка, каторга, үлем!.. Бөтен Русия эскәнҗәгә кысылды! Безнең җәмгыятьләремездән, безнең эшләремездән ни калды? Гәзитә? Ябылды. Нәшре китап? Ябылды.

Җәмгыять?.. Бетте. (Гәзитәләргә күрсәтеп.) Шуларга никадәр хезмәт сарыф иттек, никадәр мәшәкать чиктек, һәр нумиры, һәр юлы, һәр сүзе ул вакытта безгә үзенә бертөрле ләззәт бирә иде. Һәр кәгазьнең шылтыравы безнең күңелнең әллә нинди тулмаган йирләрен шатлык белән тутыра иде. Без шулар өчен көн-төн йокламый яза идек. Үземезнең ачлы-туклы торуыбызны, үземезнен һәр минутта төрмәнең ишеге төбендәлегемезне оныта идек. Бетте, барысы да бетте. (Үзе торып йөрергә тотына.) Ул вакытта бөтен кешенең кулында безнең гәзитә иде. Ул вакытта бөтен фабрикалар, заводлар, авыллар безнең гәзитә, безнең китаплар белән тулган иде. Мәдрәсәләр, мәктәпләр безнең юлда, безнең эздә тәрбия кылына иде. Без бөтен татарның хәрәкәтенә тон бирә идек. Һәр шарлатан безнең гәзитәдән яшеннән курыккан шайтан кебек качына иде. Ул үзенең начар уен, начар эшен безнең гәзитәдән куркып, безнең каләмнән куркып яшерә иде. Хәзер аларның көне! Алар падишаһлык сөрә. Алар бөтен эшкә тон бирә. (Тагы йөреп.) Хәзер нишләргә кирәк? Шул җансыз гәзитәләрдә язарга күңел бармый! Итәк асты эшләргә юл юк. Исмасам, төрмәгә дә алмадылар...Төрмәдә булсаң, төрмәдә эшләп булмый дип вөждан газапланмас иде.

Галим килеп керә. Ул хәзер аксый.

Галим. Уф, арыдым. Миңа буннан китәргә кирәк. Монда Казанда җыелып ятуда хикмәт юк. Кайда булса да мин китәм. Син ни уйлыйсын, акча табып булырмы? Мин Бакуга китәргә телим. Беләмсең, аннан элгәре чакырып хатлар килә иде. Аңда татар эшчеләре бик күп, ни булса да бер-бер эш чыгарып булыр. Монда тын алыр да хәл юк. Монда мин эшсезлектән үләм!

Шәйхи. Белмим. Мин ни дә әйтә алмыйм. Минем баш шундый каткан, һични итәр хәл юк. Судың кайчан соң?

Галим. Шайтан белә! Аны көтеп торсаң, эшләрсең!

Шәйхи. Залог нишли?

Галим. Мин барыбер судтан качарга тиеш. Мин шул өч йөз тәңкә өчен тагы бер-ике ел крепостька кереп ятыйммыни? Юк, анысы булмас. Миннән шунысы да йитәр.

Шәйхи. Соң, акча иясе ни ди?

Галим. Мин аны күрдем. Бер сүз әйтми. Ул яхшы кеше.

Шәйхи. Әйе, китәргә кирәк. Монда ятуда мәгънә юк. Менә мин нишлим, мин? Татар гәзитәләрендә яза алмам. Организация юк. Нишлим? Эшсезлектән үләм.

Галим. Син дә кит! Син дә үзеңә бер урын тап! Бер-бер шәһәрдә эшләргә тотын! Син бу реакциядән курыкма! Ул озынга барачак түгел. Менә Насыйр да киләм диде әле. Өчәү уйлашыйк та, бер эшкә тотынырга кирәк. Ул

да эшне бик тансыклап кайткан. Аның хәзер тәҗрибәсе дә күп. Ул Бутырка күргән.

Шәйхи. Кирәк, кирәк. Мин бу гәзитәләргә карап һәркөнне көям. Нинди вакытлар бар иде... Гәзитә, китап бастыру, типография... Эшче арасында хезмәт, шәкертләр арасында, авыл халкы арасында... Барысы да бетте!

Галим. Юк, бетмәде, берсе дә бетмәде! Чәчкән орлык чыкмый калмый. Безнең чәчкән орлык та чыгачак. Хәзер көннәр салкын булганга, бәлки, яшьли чыкканнарын кырау төшеп көйдерер дә, бәлки, суыкта катып калырлар, ләкин озакка түгел — тагы яз булыр, тагы ягъмур явар, без чәчкән орлыклар тагы ямь-яшел итеп йирне каплар. Мин ышанам, шуның өчен эшлим.

Шәйхи. Мин дә ышанам. Бу проваллар миңа бик каты тәэсир итте. Минем аз гына өметемне йимермәде.

Шул арада Насыйр килеп кере, икесе белен дә күрешә.

Насыйр. Нишлимез? Эзләдем, эзләдем, көчкә бер урыс кисәген таптым. Бөтен эшнең рәте юк, ди. Комитет бөтенләй төрмәдә утырадыр, ди. Бер тиен акча юк, ди. Эшчеләр арасында эшләргә кеше юк, ди. Авыл халкы арасында эшләргә тагын юк, ди. Без нишлимез? Болай торырга ярамый.

Галим. Мин юлга чыгам. Акча табып булса, Бакуга китәм.

Насыйр. Анда нишләрсең? Синең явкаң да юк, ниең дә юк!

Галим. Мин үзем явка! Минем Оренбургта да явкам юк иде, тоттым да эшләдем. Минемчә, син дә бер йиргә кит. Хәзергә Казанда эшләргә мөмкин түгел.

Насыйр. Әйе, минемчә, элгәре иптәшләр белән күрешеп сөйләшергә кирәк иде. (Шәйхигә.) Шәйхи, син нишлисен?

Шәйхи. Мин дә бер-бер эш эшләргә кирәк. Монда Галим төрмәдә утырды. Син ссылкада яттың, мин бер эш эшли алмадым. Мин туйдым эшсезлектән, миңа да эш кирәк. Арыдым эшсезлектән!

Насыйр (Галимгә). Акча кайдан?

Галим. Анысын белмим инде!

Шәйхи. Минем бер китап бар. Шуны сатарга кирәк. Илле тәңкә бирерләр.

Насыйр. Алай булгач, әйдә сат кына!

Галим. Тагы тотынамыз. Тагы эш башлыймыз...

Шәйхи. Тагы тотынамыз, тагы гәзитәләр, тагы типография, тагы китаплар, тагы эшчеләр, тагы авыл халкы...

Насыйр. Яңа куәт, яңа көч белән, иске тәҗрибә белән тагы тотынамыз.

Шул арада Шакирә юл киемендә килеп керә. Барысы да сикерешеп торалар. Барысы да күрешәләр.

Шакирә (Насыйрга). Син дә монда? Кайчан кайттың?

Насыйр. Күптән түгел.

Шакирә. Табан ялтыраттың?

Насыйр. Әйе.

Шакирә. Галим, син нишләп аксыйсың?

Галим. Стражниклар кыйнап аксаттылар.

Шәйхи. Закир кайда?

Шакирә. Менә мин шуның өчен килдем. Ул ерак түгел, бер кызның бүлмәсендә калды. Аңар фатир кирәк. Бүгенгә сездә кунарга мөмкин түгелме?

Насыйр. Хәле ничек?

Шакирә. Бик начар. Бүгенгә булса, иртәгә үзем дә фатир табармын.

Шәйхи. Ярый, ярый.

Шакирә. Алай булгач, әйдә, берегез минем белән барыгыз. Аны ялгыз гына алып китеп булмый.

Галим. Мин.

Насыйр. Синең аягың бик конспиративный.

Шәйхи. Үзем барам. (Шәйхи белән Шакирә югалалар.)

Насыйр. Үлә диең, ә? Күз алдында иптәш үлә. Син уйлап кара, Галим! Ята да үлә. Ике ел элгәре тап-таза егет ята да үлә. Ләгънәт суккан тормыш! Кемнәрне син харап итмәдең! Кемнәрнең син башын ашамадың!

Галим. Әйе, бу тартышта чыдый алмады. Ике революцияне берьюлы үтә алмады. Татар революциясенә, төймә, казаки, чалбар тартышуына әллә никадәр вакытын, көчен әрәм итте, чын революциягә чыдамады.

Насыйр. Әйе, бик күп көч сарыф кылды. Бик күп гайрәтен әрәм итте, яшь вакытында шул иске татар дөньясы белән тартышырга, аның наданлыгы, дорфалыгы белән сугышырга мәҗбүр булды.

Галим. Безнең кайсымыз иске татар дөньясы белән сугышмады, кайсымыз шул сугышта үз гомеренең иң матур вакытларын әрәм итмәде! Мин хәзер үземнең артыма өйләнеп карасам — котым оча! Иске татар тормышы үзенең бөтен ямьсез сурәте белән күз алдыма килә. Мин тагы аннан куркырга тотынам!

Насыйр. Әйе, мин дә исем китә. Ләкин мин үземне үзем аңламыйм. Без ул вакытта ни белән тартыштык, ул тартышудан ни файда иттек? Кемне җиңдек? Менә мин шул вакыттагы үземезнең дошманны танымыйм, шул вакыттагы үземезнен ни теләгәнне белмим.

Галим. Әйе, ул вакыттагы безнең дошманны аермачык күрсәтергә, безнең ни теләгәнне аерымачык сөйләргә мин дә булдыра алмыйм; мин дә шуны андый алмыйм! Ләкин без тартыштык, без бик күп тартыштык. Шул тартышка әллә никадәр көч әрәм иттек, әллә никадәр вакытымызны шуңарга сарыф кылырга мәҗбүр булдык. Хәзерге кешеләр, бәлки, безнең ул тартышулардан көләрләр дә, бәлки, алар безне гакылсызга да санарлар. Ләкин без шул төймәләр өчен, шул чалбарлар өчен, гәзитә укыр өчен, китап укыр өчен, рус мәктәбенә керер өчен тартыштык. Рус егетләренең иске идарәсе белән тартышуыннан ким тартышмадык. Менә шул тартышта безнең иптәшләремезнең күбесе сугыш сафында егылып калды. Кайсылары, чыдый алмаенча, иске тормышка кол булды. Кайсылары төзә алмаслык җәрәхәт алып калдылар. Хәзер ул сугыш бетте, ул вакытта без теләгән нәрсәләрнең күбесе булды. Ләкин алар безнең күңелдә бик тирән җәрәхәт калдырдылар. Алар безнең алга баруымызны әллә ничә еллап бикләп торырга сәбәп булдылар. Менә хәзер Закир шул сугышның корбаны, шул иске тормышның актык корбаны!

Насыйр, һәр халыкта, һәр милләттә, милләтнең уянган вакытына тугры килгән кешеләр, милләтнең уянуына тырышкан кешеләр, әллә нинди авырлыклар күтәргәннәр, бик юка гына, кечкенә эшләр өчен әллә никадәр тартышырга мәҗбүр булганнар. Без дә татар халкының уянган көннәренә тугры килгәнгә, безгә дә шул авырлыкларны күрергә тугры килде. Без дә, безнең иптәшләремез дә шул юлда әллә никадәр зәхмәт чиктеләр. Ләкин безнең авырлыклар актыгы булды, безнең корбан актык корбан булды. Без үземезнең шул мәшәкатьләремез, авырлыкларымыз белән киң, хөр, якты дөньяга юл ачтык.

Ишек дөберди. Шул арада акыртын гына, бер яктан Шәйхи култыклап, икенчесеннән Шакирә култыклап, Закирны китерәләр. Галим белән Насыйр караватка урын салалар. Закир утыра да бик озак йөткерә. Һәммәсе бер сүз дәшми торалар. Шакирә башын тотып тора.

Закир (Насыйрга кулын сузып, акрын гына). Син дә кайттыңмы?

Насыйр. Кайттым. Сиңа авыр булса, ят, Закир!

Закир (акыртын гына, авыру тавыш белән). Сезне күрәсем килә. (Галимгә кул бирә. Аягына күрсәтеп.) Ни булды?

Галим. Стражниклар сындырдылар да аксап калды.

Закир. Барыңыз да бар, Сабир гына юк. Ул әллә кайда, Вологда губернасында ач тора! Минем Казанга киләсем бик килде. Сезне күрәсем бик килде. Сезнең һәммәңез белән минем тормышымның иң матур чаклары бәйләнгән. (Йөткерергә тотына, какыра. Идәнгә таз китерәләр.) Карчыклар әйткәнчә, әллә туфрак тартып китерде... Әй, Сабир юк! Насыйр, мондарак кил! Мин сезгә туйганча карыйсым килә. Шәйхи, лампаның шарын ал! Утыңны күтәрә төш! (Барысы да янына киләләр.) Уф, эссе! Тәрәзәне ачыңыз! Эссе! (Галим тәрәзәне ача.)

Насыйр. Әле терелерсең. Сабир да кайтыр.

Закир. Юк. Ул юк инде, үләм. Менә, иптәшләр, мин үләм. Мин берни эшли алмадым. Мин каләм белән хезмәт итә алмадым. Мин гыйлем таратырга хезмәт итә алмадым. Мин, белмим, әллә берникадәр эшченең үзен-үзе тануына сәбәп булганмын. Егерме ике ел дөньяда торуга, егерме ике ел кеше икмәген ашап яткан кешегә бу гына бик аз! (Үзе йөткерә.) Менә мин шуның өчен кайгырам. Менә шуның өчен вөжданым газаплана! Миңа мин әрәмтамак булып яшәдем кебек күренә. Мин бервакытта да (йөткерә) үзем туйганча хезмәт итә алмадым!

Насыйр. Алар тугрысында уйлама! Синең эшләгән эшләрен бик күп, Закир! Безнең татар тормышында, безнең Русия идарәсендә беркем дә шуннан артык эшли алмый. Без барымыз да күзгә күренмәгән наданлык белән сугыштык. Без барымыз да татар галәменә яктылык кер-тер өчен тәрәзә ачарга тырыштык. Син үзеңнең сәбатың белән әллә никадәр татар балаларына үрнәк булдың, бервакытта шактый зур татар җәмгыятенең иң тырыш хезмәтчесе булдың. Синең исемең бервакытта да онытылмаячак. Без дусларың, без иптәшләрең сине һәрвакыт яхшылык белән итәчәкмез. Син әрәмтамак булмадың, син үрнәк булдың, иптәш!

Закир. Уф! Эссе! Ишекне ачыңыз! (Шәйхи ишекне ача.) Мин, иптәшләр, бәлки яңлышканмын. Бәлки үзем эшли алырлык эшләрне дә эшләмәгәнмен. Ләкин мин чын күңелдән хезмәт итәсем килде, чын күңелдән үзем ышанган юлда хезмәт итәргә хәзерләндем. (Шул арада Шакирә еларга тотына. Закир Шакирәнең кулын тотып.) Елама, Шакирә, елама! Мин үлгәндә генә елама! Йитәр күз яше! Безнең татар хатыны синнән башка да (йөткерә.) бик күп күз яше түкте. Йитәр күз яше! Мин үз тормышымның актык сәгатьләрендә татар хатынының күз яшен күрәсем килми. (Шакирә күзен сөртә.) Бу иптәшләр арасында син авырлык күрмәссең! Уф, эссе! (Йөткерә.) Шәйхи! Пәрдәңне ач, җил керсен. (Шәйхи пәрдәне ача. Таң күренә.) Таң! Тагы таң ата. Тагы көн туа. Ләкин бу кояш чыкканда мин булмам. (Йөткерә.) Бик озак! Мин... мин үләм. Әтиләрне чакырыңыз!

(Йөткерә. Шәйхи бик тиз чыгып китә.) Иптәшләр, мин үләм, сез каласыз! Сез иртә үк тагы эшләргә тотынырсыз. Тагы шул алган юлыгызда эшкә керешерсез. Мин булмам. (Туктап торып.) Минем күз алдыма сезнең эшләреңез күренә. Сез-нең төркем-төркем гәзитәләреңез күренә. Сезнең эшчеләр арасында эшләүләреңез, сөйләүләреңез ишетелә. (Йөткерә.) Сез эшләрсез, иптәшләр! Мин булмам. (Бик озак йөткерә.) Эшләңез, иптәшләр! Минем эшне дә эшләңез! Сезнең алда бик күп эш бар. Сезнең алда бик күп дошман бар. (Йөткерә.) Берсеннән дә курыкманыз. Эшләңез, иптәшләр, эшләңез! Уф, эссе. (Йөткерә.) Эчәсем килә. (Шакирә су бирә. Закир эчә. Көн дә яктыра.) Уф, эссе, тегендәрәк китеңез, эссе! (Озын йөткерә.) Шакирә, бир кулыңны. (Шакирәнең кулын кыса.) Хуш бул, үләм, иптәшләр! Иптәшләр, әй, Сабир юк! Үләм. (Барысы да киләләр. Закир акыртын гына.) Таң ата. Мин үләм. Яны таң ата. Иске тормыш үлә, иптәшләр! Хуш, Шакирә! Шакирә, хуш! Таң ата! (Сузыла. Иптәшләр бер сүз дәшми торалар. Үлә.)

Шакирә. Үлде! (Үзе еглый.)

Насыйр (тотып карый). Үлде, үлде. Моңынчага кадәр һәр тартышуымызда бергә булган иптәшемез үлде. Иске тормыштан алган җәрәхәт белән бүген иптәшемез үлде. Ул үлде, ләкин аның эше, аның идеясе үлмәде. Без, аның иптәшләре, аның фикердәшләре, аның юлында хезмәт итәчәкмез, аның идеясен таратачакмыз. Иптәш үлде. Иптәш кара тормышка, мәлгунь иске тормышка корбан булды. Ләкин бу корбан безнең тарафтан актык корбан. Бу корбан безнең Гаетебезнең корбаны! Хәзер караңгы төн үтте, таң атты. Яңы тормышның таңы атты!

Шул арада Шәйхи килеп кере.

Шәйхи. Үлде?

Шакирә. Үлде.

Галим. Әйе, иптәш үлде, кыйммәтле иптәш үлде! Хәзер безнең алдымызда бетмәслек-төкәнмәслек эш бар. Хәзер безнең алдымызда эшләп бетерә алмаслык вазыйфа бар. Без моңынча килгән юлымыздан аерылмаенча һаман шул юлда барырга кирәк. Иптәшнең үлүенә карамыйча, сафымыздагы гаскәрнең кимүенә илтифат итмичә, без һаман тартышырга кирәк. (Шакирә акрын гына еглый. Галим Закирга күрсәтеп.) Тыныч ят, иптәш! Без, синең иптәшләрең, синең белән бергә, бер сафта сугышып килгән иптәшләрең, үзләренең күтәргән флагларын төшермиләр; үзләренең дөрест дип ышанган фикерләреннән кайтмыйлар, тартышалар. Алар тартышачаклар.

Шул арада Закирның анасы белән атасы килеп керә.

Анасы. Үлде? Балам, бәгърем, үлде! (Кычкырып еглый. Атасы катып тора.)

Насыйр. Үлде. Иске тормышка корбан булды!

Пәрдә төшә.

ИСКӘРТМӘ

«Тартышу» – Драма Мәскәүдә Г.Исхакыйның үз наширлегендә «Шәрекъ» басмаханәсендә 1917 елда басылып чыга. Сигезтомлыкта 7 нче җилд, 2 нче китап. Титул биттә: «Языла башлады 1907 нче ел, декабрь 12 сендә Пинега шәһәрендә, Волгин йортында. Язылып бетте 1908 нче ел, гыйнвар 11ендә. Театрда уйнау хакы Казанда «Ирек йорты» файдасына багышлана» дигән искәрмә бирелгән.

«Тартышу» – Г.Исхакыйның басылуга рөхсәт көтеп яткан, Февраль революциясе нәтиҗәсендә цензура бетерелгәннән соң гына дөнья күргән әсәрләреннән берсе. Пьеса турында Г.Кәрам «1905 ел инкыйлабының кечкенә генә бер ядкяре булып, ул вакытлардагы бер фирка яшьләремезнең фикер вә хәрәкәтләрен гакес иттергән тарихи бер сәхифәдер», – дип яза (Театр вә музыка. – Аң, 1917, 3-4 сан). «Тартышу»ны беренче мәртәбә 1917 елның 14 апрелендә Казанда Зур театр сәхнәсендә «Сәйяр» артистлары күрсәтә. «Нур» труппасы исә спектакльне Уфада 1817 елның 24 октябрендә куя.

Шулай итеп, репертуарга революцион идеяләрне ачыктан-ачык белдергән әсәр килеп керә. Драмада авторның үз биографиясенә ишарәләр байтак. Төп геройларның берсе Насыйр исә Г.Исхакыйның үзенә бик охшаган. Ул да социалист-революционер. Әдип шикелле үк «Бутырка күргән», сөргеннәрдә булган. Аның монологлары Г.Исхакыйның «Таң йолдызы» гәзитәсендәге мәкаләләрен хәтерләтә.

Текст 1917 елгы басмадан алынды. Әсәр «Зиндан» җыентыгында басылды.

АҢЛАТМАЛАР

Ташлыйк, туганнар, иске тормышны... – «Марсельеза», француз революцион җыры, Франциянең дәүләт гимны. Сүзләре һәм музыкасы 1792 елда Страсбургта К.Ж.Руже де Лиль тарафыннан язылган. Россиядә 19 гасырның 80 – 90 нчы елларында эшчеләр һәм интеллигенция арасында «Марсельеза» көенә җырлана торган революцион җыр таралган булган. Аны «Эшчеләр марсельезасы» дип атаганнар. Текстны П.Л.Лавров язган. «Марсельеза»ны татарчага С.Рәмиев тәрҗемә иткән.

Пьесада «Марсельеза»ның җиде куплеты да бирелгән. Ләкин Г.Исхакый текстка кайбер үзгәртүләр керткән. Мәсәлән, беренче куплетның өченче юлында «илә» сүзе «белән» сүзенә, икенче куплетның беренче

юлындагы «тормышны» сүзе «юлны» сүзенә алмаштырылган. Өченче куплет шактый зур үзгәрешләр кичергән. С.Рәмиевтә ул болай яңгырый:

Торыгыз, килегез, ач кешеләр,

Торыгыз, дошманга үч кешеләр!

Кушылып бер җиргә бар эшчеләр,

Тартышып табыйк якты ак көннәр.

Тәрҗемәнең башка куплетларында да кайбер үзгәртүләр күзәтелә. Г.Исхакый редакцияләгән шигырь юллары кискенлек,катгыйлык белән аерылып тора.

Писарев (Дмитрий Иванович, 1840–1868) – рус публицисты һәм әдәби тәнкыйтьче.

«Борынгы алпавытлар», «Ревизор» – Н.В.Гоголь әсәрләре. «Старосветские помещики» (1835) әсәрен Г.Исхакый тәрҗемә итә һәм әсәр «Борынгы алпавытлар» исеме белән «Әлгасрелҗәдит» журналының 1906 елгы 1,2 саннарында басылып чыга.

Чичиков – Н.В.Гогольнең «Мертвые души» романы герое.

Бәраәт – мөселман бәйрәме. Шәгъбан аеның 15 нче көненә туры килә. Изге кичә 14 нче шәгъбанда кояш баеганнан соң башлана. Ривайәтләргә караганда, кешеләрнең берьеллык язмышы, бәхете, тормышындагы уңышлы, рәхәт, бай яшәве шушы кичтә билгеләнә.

Гашура – мөселман бәйрәме. Гашура көне мөхәррәм аеның 10 нчы көнендә бәйрәм ителә. Мөхәммәд пәйгамбәр һәм аның сәхабәләре, шушы көнне мөбарәк санап, ураза тотканнар, изге гамәлләр кылганнар.

Ломбард – әйберне ломбардка салып, шуның өчен вакытлыча бурычка акча биреп тора торган учреждение. Беренче тапкыр ломбард Франциядә Людовик XI (1461–1483) вакытында Төньяк Италиянең Ломбардия өлкәсеннән чыккан ростовщиклар (кешеләргә бурычка акча биреп торып, зур табыш алучылар) тарафыннан төзелә, учреждениенең исеме шул өлкә исеменнән алынган.

Сипагинны үтергәннәр (Дмитрий Сергеевич, 1853 – 1902) – 1900 елдан Россиянең эчке эшләр министры. Революцион хәрәкәткә каршы иң каты җәза

ысуллары инициаторы. Милли өлкәләрдә руслаштыру сәясәтен хуплаучы. Эсер С.В.Болмашев тарафыннан үтерелә.

Городовой – патша Россиясендә: шәһәр полициясенең түбән чины.

«Кызганыч бала» – төрек язучысы Намикъ Кәмалның (1840–1888) «Зәваллы чуҗык» (1873) дигән пьесасыннан Г.Камал тәрҗемәсе.

Алафузов (Иван Иванович, 1837–1891) – Казан фабриканты һәм заводчысы, нәселдән килгән почетный гражданин. Сәнәгать һәм сәүдә эшен 1856 елда башлаган. 1858 елда С.Е.Александров белән бергә «Казан күн заводы товариществосы»н төзи, киндер эрләү һәм туку фабрикалары хуҗасы. Хатын-кызлар өчен кул эшләренә өйрәтү мәктәбе, Адмиралтейство бистәсендә эшчеләр өчен хастаханә, театр бинасы салдыра. Алафузов театры бинасы революциядән соң киндер фабрикасы мәдәният сарае була, 1996 елдан татар яшьләр театрына бирелә.

Собачий переулок – Казанда хәзерге Некрасов урамы.

«Күл буе» – Казанда Кабан күле буенда, хәзерге Ш.Мәрҗани урамы, 28 нче йортта урнашкан мәдрәсә. 18 гасырның ахырында нигез салына. Башта Апанаев мәчетендә эшли. 1877 елда И.Юнысов акчасына махсус бина төзелә. 1897 елдан 2 нче җәмигъ мәчете мулласы Мөхәммәдкасыйм Салихов исеме белән «Касыймия» мәдрәсәсе дип йөртелә. Мәдрәсәдә төрле елларда Ш.Мәрҗани, Һ.Максуди. З.Вәлиди, Г.Коләхмәтов һ.б. укыткан. Мәдрәсә 1918 елда ябыла. Г.Исхакый 1893–1897 елларда «Күл буе» мәдрәсәсендә укый.

«Мөхәммәди»ләр – сүз Казандагы «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе шәкертләре турында бара. Мәдрәсә 1882 елда ачыла. Нигез салучысы һәм җитәкчесе Г.Баруди, мәдрәсәнең исеме аның әтисе Мөхәммәдҗан исеменнән алынган. Бу атаклы мәдрәсәдә төрле елларда Й.Акчура, Б.Шәрәф, З.Солтан укытканнар. Ф.Әмирхан, Ф.Бурнаш, М.Гафури, Н.Исәнбәт, Г.Камал, С.Сәйдәшев, К.Тинчурин, С.Габәши, Б.Урманче.мәдрәсәнең шәкертләре булганнар.

Бутырка – Мәскәүдә революциягә кадәр хөкем ителүчеләрне билгеләнгән урыннарына күчерү белән шөгыльләнүче үзәк төрмә. Тикшерү астындагы яки хөкем ителгән сәяси тоткыннар да шул төрмәдә утырган. Бутырка төрмәсе турында беренче хәбәрләр 17 гасырга карый. 1879 елда Мәскәүдә, Бутырка заставасы янында, Екатерина II тарафыннан төзелгән төрмә замогы урынында Бутырка төрмәсе төзелә. Төрмәдә режим рәхимсез булган. Ризасызлык белдергән тоткыннарны каты җәзага тартканнар.

Г.Исхакый, сөргенгә озатканда, Бутырка төрмәсендә дә тотыла. Ш.Мөхәммәдьяров истәлегендә Г.Исхакый, «көз көне [1907ел] 26 октябрьдә Казаннан сакчылар илә Мәскәүгә җибәрелә. Анда Мәскәүнең мәшһүр, ул елларда сәясиләр белән тулы «Бутырка» төрмәсендә ике атна тотыла. Беренче декабрьдә ятап белән Архангель губернасына Пинега шәһәренә китерәләр», диелә. (Гаяз әфәнде. – Вакыт, 1913, 2 май).

Гыйльме хайванат – хайваннар турындагы фән; зоология.+
Тәләф булу – һәлак булу, юкка чыгу.
Хатты мөстәкыйм – туры юл.
Хосусән – бигрәк тә, аеруча.
Моназарә – бәхәс, сүз көрәштерү.
Тәрәккый – алга китү, прогресс.
Җасус – шымчы, шпион.
Мәсгуд – бәхетле.
С.д.лар – социал-демократлар.
С.р.лар – социал-революционерлар (эсерлар).
Ноктаи нәзарыннан – караш ноктасыннан.
Шөгъбә – бүлекчә.
Иттифакый – очраклы.
Ифтира – яла ягу.
Мин хәйсиһи социал-демократ – чын, саф социал-демократ.
Мөрәккәб – оешкан, төзелгән.
Үткәр – үткенлә.
Тияү – төяү.
Сәбат – ныклык.
Гакес иттерү – чагылдыру.

Чыганак: Исхакый Г. Әсәрләр. 4 том. - Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2003. Б. 328-370 .

Текст, искәртмә һәм аңлатмаларны әзерләүче: Лена Гайнанова.